ڕەنگدانەوەی بارودۆخی میرنشینی بابان لە ئەدەبی کوردیدا

م. ی. نێچیروان جاسم ولی
زانکۆی سەلاحەددین/ هەرێمی کوردستانعێراق

پوختە:

لە سەردەمی میرنشینی باباندا زۆر گرنگی بە بواری زانست و فێربوون و ڕۆشنبیری دراوە. لە پاڵ ئەوەی ئەدەبی میللیی کوردی لە کۆمەڵگەی ئەو ڕۆژگارەدا پێگەی خۆی هەبووە, لەگەڵ ئەوەشدا چەندان کەڵە شاعیری خاوەن دیوان و شیعری بەرز هاتوونەتە گۆڕەپانی ئەدەبی کوردییەوە و ئەدەبەکەیان بووژاندووەتەوە. ئەدەبی ئەو ڕۆژگارە لە ڕووی شێوە و ناوەڕۆکەوە سیمای تایبەتی خۆی هەبووە. بەشێک لە ناوەڕۆکی شیعری کوردیی سەردەمی بابانەکان سەرەڕای ئەوەی لەخۆگری مەبەستە شیعرییەکانی وەک: دڵداری, سۆفیزم, سروشت, داشۆرین...هتد بووە, بەڵام ئاوڕیشی لە کەسایەتییە ناودار و ڕووداوە سیاسییە گرنگەکانی ئەو ڕۆژگارەش داوەتەوە و شاعیران تێڕوانین و بۆچوونی خۆیان بە شیعر لەبارەی ئەو کەسایەتی و ڕووداوانەوەوە خستووەتە ڕوو. بەمەش شیعری کوردیی سەردەمی بابانەکان بووەتە ئاوێنەیەکی بالآنوێنی ئەو ڕووداوانەی لەو سەردەمە مێژووییەدا ڕوویان داوە.

شاعیران وەک کەسانی ڕۆشنبیر و ئاگاداری سەردەمەکەیان بوونەتە گێڕەرەوەی بەشێک لە ڕووداوەکانی ئەو سەرزەمینەی تێیدا ژیاون و لە ناواخنی شیعر و دووتوێی دیوانەکانیاندا تۆماریان کردووە و بەشێک لە مێژوویان بۆ ئێمە نووسیوەتەوە. لە ڕوانگەی پەیوەندیی پتەوی نێوان مێژوو و ئەدەب و بەرجەستەبوونی کەسایەتی و ڕووداوە مێژووییەکانی سەردەمی بابان لە ئەدەبی کوردیدا ئەم توێژینەوەیەمان تەرخان کردووە بۆ نیشاندانی ڕەنگدانەوەی بارودۆخی میرنشینی بابان لە ئەدەبی کوردیی ئەو سەردەمەدا.

ئەو دەقە شیعرانەی ئەو سەردەمە چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی یەکێک لە میرنشینە کوردییە ناودارەکانی مێژووی نوێی نەتەوەکەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە و دەبنە تەواوکەری ئەو مێژووەی لە پەرتووکە مێژووییەکاندا نووسراوەتەوە و هەندێک ڕووداوی ئەو ڕۆژگارەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە و چەند گۆشەیەکی ژیانی بەشێک لە کەسایەتییەکانی میرنشینەکەمان دەخەنە بەرچاو.

پەیڤێن سەرەکی: *میرنشینی بابان، ئەدەبی میللی، شیعر، کەسایەتی، ڕووداو*

پێشەکی:

ئەم توێژینەوە ڕووناکی دەخاتە سەر ڕەنگدانەوەی بارودۆخی سیاسی و ڕووداوەکانی سەردەمی میرنشینی بابان لە ئەدەبی میللی و شیعری بەرزی شاعیرانی سەدەکانی هەژدە و نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا و ئەو دەقە ئەدەبییانە شی دەکاتەوە, کە بارودۆخی میرنشینەکەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە و ئەو مێژووەی لە ناخی ئەو دەقانەدایە هەڵیدەهێنجێنێت و یارمەتیمان دەدات بۆ ڕۆشنکردنەوە و تۆمارکردنی چەند لایەنێکی مێژووی نەتەوەکەمان.

ئامانجی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە ئامانجی ئەوەیە دەقی ئەدەبی کوردی هاوبەشی پێ بکات لە نووسینەوەی مێژووی میرنشینێکی گرنگی کورد, ئەویش میرنشینی بابانە.

سنوور و کەرەستەی توێژینەوەکە: بریتییە لە بەیتی میللی و شیعری بەرزی شاعیرانی سەدەی هەژدە و نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست بە زاری گۆران و کرمانجی ناوەڕاست.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە:

بەشی یەکەم:

تەوەرەی یەکەم: بنەماڵەی بابانییەکان و دامەزراندنی میرنشینی بابان

تەوەرەی تەوەرەی دووەم: ڕووخاندنی میرنشین

بەشی دووەم:

تەوەرەی یەکەم: ڕەنگدانەوەی بارودۆخی میرنشینی بابان لە ئەدەبی میللیی کوردیدا

تەوەرەی دووەم: ڕەنگدانەوەی بارودۆخی میرنشینی بابان لە شیعری بەرزی کوردیدا

لە کۆتاییی توێژینەوەکەدا گرنگترین ئەو ئەنجامانەی پێی گەیشتووین, خستوومانەتە ڕوو.

بەشی یەکەم:

تەوەرەی یەکەم: بنەماڵەی بابانییەکان و دامەزراندنی میرنشینی بابان

وشەی بابان وەک چەمکێک, کە بووەتە ناوی ئەو بنەماڵە فەرمانڕەوایەی مێژووی کورد و دواتریش بووەتە ناوی میرنشینێک بۆچوونی جیاوازی لێ هاتووەتە کایەوە, بە جۆرێک:

١_ بۆچوونێک پێی وایە (فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە) توانیویەتی خەڵکێکی زۆر لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە و ناسناوی (بەبە, بابە, باب)ی بۆ خۆی داناوە و کەسایەتی و پێگەی پێ بەرز بووەتەوە و دوای خۆی (سلێمان بەبە) لەسەر ڕێچکەی باوکی ڕۆیشتووە. (بابان, ١٩٧٦, ٣٥).

٢_ ڕایەکی دیکە ئەوە دەخاتە ڕوو, کە میرەکانی بابان ((خۆیان بە بەگزادەی تیرەیەکی عێلی کرمانج داناوە گوایە ناویان (بەبە_بابان) بووە)). (قەفتان, ٢٠٠٤, ٣٠٣). خاوەنی ئەو ڕایە بۆچوونێکی دیکەش باس دەکات, کە وشەی بابان لە ((خانەدانی بەبەی پێشووی موکری وە یا ڕاستەوخۆ لە (بابە سولەیمان) ناوداری خانەوادەییەوە داهاتووە)). (قەفتان, ٢٠٠٤, ٣٠٣).

٣_ بۆچوونێکی دیکە بنەچەی وشەکە بۆ ئایینی یارسانی دەگەڕێنێتەوە و تیشک دەخاتە سەر ئەوەی ((پێدەچێت لە سەرەتاوە بابانەکانیش لە پێگەی ئایینییەوە ئەو پلەوپایەیان دەستکەوتبێت. (پیر نەزەر) یەکێک بووە لە میرانی بەرایی میرنشینەکە, بە پێشگری (پیر) ناوی هێنراوە)). (بابانزادە, ٢٠١٢, ١٤٨).

٤_ بۆچوونێک ئەوە ڕوون دەکاتەوە وشەی بابان بۆ ((میر (پیربوداق) دەگەڕێتەوە کە دامەزرێنەری میرنشینەکەیە)). (محەمەد,٢٠٢٢, ١٢٤).

جگە لەم بۆچوونانە بۆچوونی دیکەش هەیە, هەریەکەیان ڕیشە و بنچینەی ناوی بابان بۆ وشەیەک دەگەڕێننەوە.

لەبەر ئەوەی میر (((بوداق بەبە) سەرداری یەکەمی بابانە)) (قەفتان, ٢٠٠٤, ٣٠٣). بۆیە بووەتە ناوی بنەماڵە و ناوی میرنشینەکەش و لەو کاتەوە زیاتر ناوی بابان بڵاو بووەتەوە بەتایبەتی لەگەڵ ((سەرهەڵدانی دەوڵەتی صەفەویدا ٩٠٧ک/١٥٠١ز و وەرچەرخانی دەوڵەتی عوسمانی بە لای فراوانخوازیدا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دوای جەنگی چاڵدێران. ئیتر ئەم ناوچەیەش وەکو هەموو شوێنەکانی تری کوردستان لە ستراتیجی گشتی هەردو هێزی گەورە بایەخی پەیدا کرد. ناوی بابانیش تێکەڵاوی ڕووداوەکانی ناوچەکە بوو)) (ئەمین, ١٩٩٨, ٣٥)).

ڕووداوە سیاسییەکانی ناوچەکە و دەوروبەری کوردستانی ئەوسا ڕۆڵی هەبوو لەوەی ناوی بابان بڵاو ببێتەوە, بە جۆرێک بڵاوبوونەوەی ناوەکە لە ڕووی سەردەم و جوگرافیاوە ((لە سەدەی دەیەمی کۆچییەوە هەم وەکو ناوی ئێل بۆ هەندێ لەو تیر و هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێی بچووک و ڕوباری سیرواندا ئەژیان و هەم وەکو ناوی شوێن بۆ هەندێ لەو شوێنانەی کەوتبووە ئەم ناوچەیە وەکو: پشدەر, مەرگە, سورداش, سەرچنار, شارباژێڕ, شارەزور, قەرەداخ بەکارهاتووە)) (ئەمین, ١٩٩٨, ٣٥)).

کەواتە وشەی بابان کە بۆ بنەماڵەی بابان دەگەڕێتەوە, بەڵام ((بنج و بناوانی خێزانی بابانەکان نادیارە)) (بەسرى, ٢٠٠٢, ١٦). واتە سەرەتا و سەرهەڵدانیان بە تەواوی دیار نییە. ئەم بنەماڵەیە بناغەداڕێژەر و دامەزرێنەری میرنشینەکەن و بنەماڵە و خانەوادەی بابان ((سەرجەم پێنج خانەدان بوون, سەرەتای حوکمیان لە سەدەی نۆیەمی کۆچییەوە دەست پێکردووە)) (قەفتان, ٢٠٠٤, ٣٠٣). واتە لە کۆتاییەکانی سەدەی پازدە و سەرەتاکانی سەدەی شازدە لە چوارچێوەی قەوارەیەکی سیاسی ئەویش میرنشینە دەرکەوتوون. ئەم

میرنشینە پێنج بنەماڵە فەرمانڕەواییان کردووە. هەر یەک ئەم بنەماڵانەش لە ڕووی شوێن و سەردەم و چەندێتی و چۆنییەتیی فەرمانڕەواییەوە لە یەکتر جیاواز بوون.

بنەماڵەی یەکەم (١٥٠١_١٥١٦):

میر بۆداق کوڕی ئەبدال بەگ دامەزرێنەر و یەکەم فەرمانڕەوای بنەماڵەی یەکەمی بابانەکانە. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا ((بناغەی میرنشینەکەی چەسپاندووە و هەوڵێکی زۆری داوە قەڵەمڕەوی بابانەکان بەرفراوان بکات و بە کەسێکی ئازا و نەبەرد و پیاوەتی و سەرکەوتوو وەسف کراوە)). (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٢٦). قەڵەمڕەوی میرنشین لە سەردەمی ئەم میرەدا لە ((گوندی دارەشمانەوە لە قەزای پشدەری لیوای سلێمانی دەستی پێکردووە و هێزە شەڕکەرەکانی کۆ کردووەتەوە بۆ دەستگرتن بەسەر ڕووبەرێکی فراوانی ناوچەکانی دەوروبەری)) (الوائلي, ٢٠١٢, ٧٤).

ئەو فراوانخوازییەی میر بووە هۆی ئەوەی ((مەڵبەندی لارجانی لە زەرزا ساند و سیوی لە سۆران جودا کردەوە و سندوسی لە قزڵباش پاک کردەوە و قەڵای مارانی ساز دایەوە و بە میر لیوای خۆی سپارد و هۆزەکانی موکری و بانەی_ بە خواهێشت و بەزۆری_ خستە بەر فەرمانەوە و شاربازێڕی لە دەست ئەردەڵان دەرێنا و خستیە سەر وڵاتی خۆیەوە و هەر مەڵبەندێ کە سەندبووی, کوێخا و گزیری سەر بە خۆی لێ دانان و تەپڵ و ئاڵای دادگەری و سەربەخۆیی, ئاوازەی دا و شەکایەوە و کەرکووکی سەر بە بەغداشی کردە باجدەری بابان و پاسەوانی لەسەر دانان)) (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٥٨). میر لە فراوانخوازییەکەی بەردەوام دەبێت و بە مەبەستی داگیرکردنی میرنشینی سۆران هێرش دەکاتە سەریان و میری میرنشینەکە هەڵدێت, بەڵام جارێکیان (پیر بۆداق لەگەڵ هەندێک لە پیاوەکانیدا دەچن بۆ ڕاو, سەیدی کوڕی شا عەلی هێرش دەکاتە سەریان و خۆی پیاوەکانی دەکوژێت لە ١٥١٤)) (الوائلي, ٢٠١٢, ٧٤).

لەبەر ئەوەی میر کوڕی نەبوو, بۆیە فەرمانڕەواییەکە بۆ برازاکەی ((بە ناوی میر بۆداق کوڕی ڕۆستەم بڕاوەتەوە)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٢٧)). ئەم میر بۆداقە میرێکی بێ دەسەڵات و بێ توانا بووە و نەیتوانیوە جێگەی مامی پڕ بکاتەوە, بۆیە ((لەبەر دەستەوەستانی, ئاغا و نۆکەرانی بەردەستی لە فەرمانی دەرچوونە دەر و لە پاش دوو ساڵ مەزنایەتیکردن پڕ لە کەمایەسی, لە داخان وە زگی دا و وەچەی بابان لە ئارادا نەما و نۆکەران جێیان گرتنەوە)). (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٥٩). بە مردنی ئەو میرە بنەماڵەی یەکەمی بابانییەکان کۆتایی هاتووە.

بنەماڵەی دووەم (١٥١٦_١٥١٩):

دوای مردنی میر بۆداق کوڕی ڕۆستەم میرێکی دەرەوەی بنەماڵەی یەکەم دەسەڵات دەگرێتە دەست, ئەویش پیر نەزەر کوڕی بارامە. ئەم میرە دامەزرێنەری بنەماڵەی دووەمی بابانەکانە و میرێکی ئازاد و سەربەست و دادپەروەر و دەست کراوە بووە, لەبەر ئەوە ((هەموو ژێر دەستانی لە دەست و پێوەندییەوە هەتا سوپایی و ڕەشایی و بۆرە پیاو و بەناو و بێ ناو, لە دڵ و هەناوەوە خۆشیان ویستووە و سەرکەوتنی ئەویان لە خوا ویستووە)) (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٥٩) و لەگەڵ ئەوەشدا ئەم میرە سنووری میرنشینەکەی فراوان کردووە و ((کفری خستووەتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە)). (حسین, ٢٠٠٠, ١١) و خستوویەتییە سەر میرنشینی بابان. بە مردنی ئەم میرە میرنشینەکە دەبێتە دوو بەش و هەر بەشێکی کوڕێکی فەرمانڕەوایی کردووە.

بنەماڵەی سێیەم (١٥١٩_١٥٣٣):

بە مردنی میر پیر نەزەر بنەماڵەی سێیەمی بابانییەکان دەسەڵات دەگرنە دەست و دامەزرێنەری ئەم بنەماڵەیە میر سلێمان کوڕی پیر نەزەرە, کە ناوچەیەکی گەورەی فەرمانڕەواییەکەی باوکی لە ژێر دەسەڵاتیدا بووە. لەگەڵ براکەی, کە ناوی میر ئیبراهیم بوو ((ماوەیەکی زۆر پێکەوە نێوان خۆش و دۆستی گیانی بوون. لە ئەنجامدا دوو زمان و کەتن گێڕان خۆیان دەناو خزاندن و لە یەکتریان ترازاندن و دۆستایەتی بوو بە دوژمنی و بەگژداچوونەوە)) (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٦٠). ئەم دوژمنایەتی و ململانێیە بەوە گەیشت ((میر سلێمان میر ئیبراهیمی لە ١٥٢٨ کوشت و بەشی ئەوی لە وڵاتی بابان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە)) (الوائلي, ٢٠١٢, ١٢٨).

بنەماڵەی چوارەم (١٥١٩_١٥٣٣):

میر ئیبراهیم دامەزرێنەری بنەماڵەی چوارەمی بابانەکانە, سەردەمی ئەم میرەش هاوکاتە لەگەڵ بنەماڵەی سێیەمی بابانەکان, لەبەر ئەوەی بە مردنی پیر نەزەر میرایەتی بابان لەنێوان میر سلێمان و میر ئیبراهیم دابەش دەکرێت و میر ئیبراهیم ناوچەیەکی کەمتری لە میر ئیبراهیمی برای بەر دەکەوێت. لە سەرەتادا هەردووکیان بە ئاشتی و تەبایی ژیاون, بەڵام لەبەر ململانێ و ناکۆکیی نێوان هەردووکیان لە ساڵی ١٥٢٨ میر ئیبراهیم دەکوژرێت و سێ کوڕی لە پاش بەجێ دەمێنێت: ((حاجی شێخ و میرە و میر سولەیمان. حاجی شێخ لە پاش کوژرانی بابی, زێد و هەمەدەمی بەجێ هێشت و ڕووی کردە وڵاتی عەجەم و چووە شا تەهماسپ, بەڵام زۆر ڕووی خۆشی لە شا نەدی و بە نائومێدی گەڕایەوە)) (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٦٠). ئەم میرە میرێکی بەدەسەڵات و خاوەن هێز بووە و سێ جار هێرشی سەفەوییەکانی شکاندووە. ئەم میرە لە کاتی سەردانێکی بۆ بەغدا لە ڕێگەدا کەوتووەتە بۆسەی کوردانی ناوچەی مەرگە و کوشتوویانە (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٢٩). لەم شەڕەدا میرەی

برایشی لەگەڵیدا کوژراوە و پاشان سلێمانی برای مردووە و دوای خۆی دوو کوڕی بەناوەکانی بۆداق و سارم بەجێ هێشتووە.

دوای کوژرانی حاجی شێخ, بۆداقی کوڕە گەورەی ((لەلایەن سوڵتان سلێمانی قانوونی کرایە فەرمانڕەوای میرنشینەکە و بە شێوازێکی ڕێکوپێک وڵاتی بەڕێوەبرد و یەکسانی و دادپەروەری بڵاو کردەوە)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٢٩). دوای ماوەیەک حسێن بەگی کوڕی میر سلێمان داوای میرایەتی کردووە, بەڵام میر بۆداق ئامادە نەبووە دەستبەرداری دەسەڵاتەکەی ببێت, هەرچەندە حسێن بەگ بە یارمەتیی میرنشینی بادینان دەسەڵاتی گرتە دەست. لەو سەروبەندەدا لە لایەن عوسمانییەکانەوە بەڵێنی پێ درا و میرنشینەکەی پێ بەخشرایەوە (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٦١). لە بەرانبەردا حسێن بەگ چووە ئەستەنبوڵ و ئەویش متمانەی سوڵتان سلێمان قانوونی وەرگرت, بەڵام میر بۆداق ملکەچی لادان نەبوو لە میرایەتی, بۆیە سوڵتان فەرمانی بە بایەزید دا بۆداق بکوژێت و سەرەکەی بۆ سوڵتان بنرێت (الوائلي, ٢٠١٢, ١٢٨).

پاش کوژرانی میر بۆداق لە لایەن سوڵتانی عوسمانییەوە ((میر خدر بەگ کوڕی سلێمان بەگ فەرمانڕەوایەتیی میرنشینی بابانی لە لایەن سوڵتانی عوسمانییەوە پێدرا)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٣١). ئەم میرە لەبەر ئەوەی تەمەنی بۆ میرایەتی بچووک بووە, لەبەر ئەوە دوای ئەوەی ((میرە بەگی موکری لە قزڵباش هەڵگەڕاوە و هاتە بەر فەرمانی عوسمانی. ناوچەی مەرگە لە خدر بەگ سێندرایەوە و درا بە یەکێک لە کوڕانی و لەسەر ئەمە بۆ ماوەیەک شەڕ و هەرا لەنێوان خدر بەگ و میرە بەگ دەگەڕا, لەو بەینە خدر بەگ بەر مەرگ کەوت)) (بەدلیسی, ٢٠٠٦, ٣٦٤).

بە کۆتاییهاتنی سەردەمی خدر بەگ فەرمانڕەوایی بنەماڵەی چوارەمی بابان کۆتایی هاتووە و دواتر بە دەسەڵات گرتنەدەستی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە فەرمانڕەوایی بنەماڵەی پێنجەمی بابان دەست پێدەکات.

بنەماڵەی پێنجەم (١٦٥٠_١٨٥١):

فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە بە دامەزرێنەری بنەماڵەی پێنجەمی بابان دادەنرێت و بەو سەرکەوتنەی بەسەر کوڕەکانی کاکەمیردا ناوچەی مەرگە و پشدەری یەک خستەوە و دەسەڵاتی خۆی بەسەردا سەپاند و ((میرنشینەکەیشی گوێزایەوە بۆ گوندی دارەشمانەی ناوچەی پشدەر)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٢٣). کەواتە فەقێ ئەحمەد ناوەندی فەرمانڕەوایی بابانی لە مەرگەوە بۆ دارەشمانە گواستەوە و ((فەقێ ئەحمەد ڕۆژ بە ڕۆژ هێزی پەیدا کرد و دەستوپێوەندی زیاد کردن و چەند ئاوەدانییەکی خستە ژێر دەستەوە, بانگی بنەماڵەی بابان و زیندووبوونەوەی بە کوردستاندا بڵاو کردەوە)) (حوزنی, ٢٠١١, ٤٦٢).

فەقێ ئەحمەد میرێکی ئازا و دلێر بووە و لە ساڵی ١٦٦٣ لە چەند شەڕێکدا بەشداری کردووە و ئازایەتی و نەبەردیی خۆی نیشان داوە, کە بووەتە جێگەی سەرنجی دەسەڵاتدارانی عوسمانی و بەفەرمی گوندی دارەشمانە و ناوچەی پشدەریان پێ بەخشیوەتەوە. (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٣٢). فەقێ ئەحمەد جێگەی متمانەی عوسمانییەکان بووە, بۆیە ئەمە هاندەری بووە بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتەکەی و مەبەستە فراوانخوازییەکەی و ((لە بەشی ئێرانەوە ناوچەکانی گەورک و مەنگوڕ و مامش و وجاخ و هەروەها لە لایەکی تریشەوە ناوچەی بیتوێن هەتا دەگاتە کۆیسنجەق خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە, بۆ ئەمە قەت خوێنی نەدەڕشت, چونکە لەبەر عەدالەت و کردەوەی شیرینییەوە خەڵکی خۆیان دەکرد بچنە ژێر سایە و دەسەڵاتییەوە)) (خەزنەدار, ٢٠١٤, ٣٧). فەقێ ئەحمەد سیاسەتێکی دادپەروەرانەی پەیڕەو دەکرد و لای خەڵک خۆشەویست بووە و خاوەنی ڕۆشنبیریی سەردەمی خۆی بووە, بە مردنی فەقێ ئەحمەد, بۆداقی کوڕی جێگەی گرتەوە.

میر بۆداق دوای باوکی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی گرتە دەست و لە ئازایی و نەبەردی و دلێری و دادپەروەری هاوچەشنی باوکی بووە, بە جۆرێک ((پەیتا پەیتا خەڵکی و عەشائیری ئاکۆ و بلباس و ئالان و ماوەت هاتنە ژێر دەسەڵاتییەوە و بەمەش ڕۆژ بە ڕۆژ سنووری وڵاتەکەی و نفوزی خۆی پەرەی سەند)) (قەفتان, ١٩٦٩, ١٦). ئەم فراوانخوازییە وای کرد ((ناوەندی حوکمڕانی گواستەوە بۆ ماوەت)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٣٣).

میر بۆداق ئاگاداری بارودۆخی خەڵکی سەر بە میرنشینەکەی بوو بەو پێیەی ((زستانان لە دارەشمانە دائەنیشت..., بەڵام بەهاران و هاوینانی لە ماوەت ئەبردە سەر, نیازیش لەم کردەوەیەی تەنیا ئاووهەوا گۆڕین و خۆشەویستیی سروشت بوو, بەڵکو نیازی لەمە ئەوەش بوو ئاگای لە حاڵ و دۆخی میللەتەکەی بێت)) (قەفتان, ١٩٦٩, ١٧) بەم کارە سۆز و سەرنجی گەلەکەی بۆ خۆی ڕادەکێشا.

بە مردنی میر بۆداق, فەرمانڕەوایی کەوتە دەستی میر سلێمانی کوڕی, ئەم میرەش میرێکی ئازا و خاوەن دەسەڵات بووە و لە هەوڵی فراوانکردنی دەسەڵاتەکەی بووە, چونکە ((دوای ئەوەی دەستی بەسەر ناوچەکانی قزلجە و سرۆچکدا گرت, جڵەوی هەڵمەتەکانی ڕووەو قەرەداغ و بازیان و شارەزوور وەرگێڕا, بە داگیرکردنی ئەم ناوچانەش چوارچێوەی حوکمی خۆی فراوان کرد)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٣٤). بە هۆی ئەوەی کەسایەتییەکی لێهاتوو و چاکساز بووە, بۆیە ((بابا سلێمان بە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی میرنشینی بابان هەژمار دەکرێت)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٣٤). یەکێک لەو بۆچوونانەی کە باس لە بنچینەی ناوی بابان, وشەکە بۆ ئەم (بابا سلێمان)ە دەگەڕێنەوە.

هەوڵەکانی ئەم میرە بە ئاراستەی سەربەخۆخوازی بووە, دەیویست بگاتە دامودەزگایەکی سەربەخۆ. داگیرکردنی میرنشینی ئەردەڵانیش هەنگاوی یەکەمی ئەو

مەبەستە بووە و دەوڵەتی عوسمانی سڵی لێ دەکردەوە و دەترسا بەتەنیا هێرش بکاتە سەری (قەفتان, ٢٠٠٦, ١٠_١١). ئەم میرە نەک تەنیا لەگەڵ عوسمانییەکان, بەڵکو لەگەڵ ئێرانییەکانیش لە ململانێدا بوو, ئەمەش لە ڕوانگەیەکی ئایینی و مەزهەبییەوە بوو ((وای دەبینین خیانەتکاران بەرانبەر دین و سووکایەتی بە مەزهەب دەکەن, لەم خاڵەوە وای بۆ دەچوو دوژمنایەتیکردن و شەڕ لەگەڵکردنیان ئەرکێکی دینی سەرشانیەتی)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٣٥). هۆکاری سەربەخۆخوازی و فراوانخوازی وای لەم میرە کرد پایتەخت و ناوەندی دەسەڵاتی لە ماوەتەوە بۆ قەڵاچوالان گواستەوە, لەبەر ئەوەی قەڵاچوالان شوێنێکی تا ڕادەیەک سەخت و دژواری هەبووە و دوژمن نەیتوانیوە بەئاسانی داگیری بکات.

دوای فەرمانڕەوایی سلێمان پاشا, چەندان میری دیکە درێژەیان بە فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی بابانییەکان داوە, هەندێکیان میری خاوەن دەسەڵات و توانا بوون. جگە لە لایەنی سەربازی, خەریکی ئاوەدانکردنەوەی میرنشینەکە و فراوانخوازی بوون, هەروەها میری بێ توانا و لاوازیش هاتوونەتە سەر دەسەڵات, ئەمەش وای کردووە میرنشینی بابان چەند ساڵێک بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانییەکان (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٣٩). هەرچی قەڵاچوالانی پایتەختە تازەکەی میرنشینە, ئەوا پتر لە سەد ساڵ مەڵبەندی میرنشینی بابان بووە, تا لە ساڵی ١٧٨٤ ئیبراهیم پاشا شاری سلێمانی ئاوا کرد و کردی بە مەڵبەندی میرنشین, قەڵاچوالان ڕووخێندرا و خەڵک داروپەردووی خانووەکانیان بۆ ئاواکردنی خانووە نوێیەکانیان لە سلێمانی هێنا (یوسف, ٢٠٠٢, ٥).

قەڵاچوالان سەرەڕای گرنگی قەڵاکەی و بایەخی شوێنەکەی, بەڵام هەندێک کەموکورتی هەبوو, چونکە لە شوێنێکی چەپەک و لاڕێ و دوور لە ڕێگای هاتوچۆ بوو, وزەی پەرەسەندن و گەورەبوونی نەبوو, نزیک ئێران و لە ژێر چەپۆکیدا بوو (بابان, ٢٠١٢, ٢٦_٢٧). ئەم هۆکارانە وای لە یەکێک لە میرەکانی بابان کرد بیر لە دروستکردنی شارێکی نوێ بکاتەوە بۆ کردنی بە پایتەختی میرنشینەکە, لەبەر ئەوە ئیبراهیم پاشا, کە بنیاتنەر و دروستکەری شاری سلێمانی بوو, سەردەمی منداڵی لەبەر چەند هۆیەکی ڕامیاری لە بەغدا ژیاوە, بۆیە ((لە شوێنێکی (دواکەوتووی وەک قەڵاچوالانی ئەوسای لە چاو بەغدای ئەو ڕۆژەدا) هەڵی نەکرد, لە ڕاستیدا دەشیویست ناو و شۆرەتێک بۆ خۆی و بۆ بنەماڵەکەی وەدەست بهێنێت ئەمانە بوون بە هۆی ئەوەی برایم پاشا قەڵاچوالان بەجێ بهێڵێت و بێ لەم دیو شاخی گۆیژەوە لە دامێنیدا لە نزیک دێی (مەڵکەندی)ی ئەوسادا لە ساڵی (١٧٨٤) شاری سلێمانی دروست بکات)) (بابان, ٢٠١٢, ٢٧).

دوای ئەوە شار فراوان بووە و ((دانیشتووانی قەڵاچوالان دوو هەزار ماڵ زیاتر دەبوون, خۆ ئەگەر نەڵێین گشتیان, دەڵێین زۆربەیان قەڵاچوانیان جێ هێشتووە و ئەوانیش دوای پاشا کەوتوون و هاتوونەتە سلێمانی, هیچ گومان لەوەشدا نییە, کە لەملاولاشەوە هەر خەڵکی

بۆ هاتووە)) (بابان, ٢٠١٢, ٤٢). بەم جۆرە شارەکە ئاوەدان کراوەتەوە و خانوو و مزگەوت و خانەقا و بازاڕ و لەشکرگا و بەندینخانە و بازاڕ و گەرماو ...ی تێدا دروست کراوە. لەوە بەدواوە بووەتە ناوەندی زانست و فێرکردن و ڕۆشنبیری و ئەدەب و سۆفیزم و میرەکانی بابان تا ڕووخاندنی میرنشینەکە تێیدا فەرمانڕەواییان کردووە.

تەوەرەی دووەم: هۆیەکانی ڕووخاندنی میرنشینی بابان:

چەند هۆیەک بۆ ڕووخاندنی میرنشینەکە هەبوون, ئەمەش بۆ دوو لایەن دابەش دەبن:

أ_ هۆکارە ناوخۆییەکان:

هەندێک لە هۆکارەکانی ڕووخاندنی میرنشینی بابان پەیوەست بوو بە ناوخۆی میرنشینەکە و ناکۆکیی نێوان میرەکان و بنەماڵەی بابانەکان.

١_ هەڵکەوتەی جوگرافیی میرنشین: سەرەڕای ئەوەی لە مێژووی میرنشینەکە و لە سەردەمی جیاوازدا چەند پایتەختێکی هەبووە, کە دواترینیان سلێمانی بوو. بەشێکی ئەم جێگۆڕکێیە لەبەر دەسەڵاتگرتنە دەست بووە لە لایەن پاشای تازە و هەروەها تا لە هێرشی دوژمن دوور بن, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر لە مەترسیی دوژمن ڕزگاریان نەبووە, لەبەر ئەوەی شوێنی میرنشینەکە بە جۆرێک هەڵکەوتبوو, کەوتبووە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی.

٢_ناکۆکیی ناوخۆیی: لەگەڵ ئەوەی میرەکانی بابان, بەتایبەتیش میرەکانی دوایین بنەماڵە, هەموویان لە چوارچێوەی یەک خانەوادە بوون و خزم و کەسوکاری نزیکی یەکتری بوون, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ململانێی توندیان لەگەڵ یەکتریدا هەبوو بۆ دەسەڵات گرتنە دەست و بەشێک لە میرەکان سوپای عوسمانی و ئێرانییان دەهێنایە سەر یەکتری و پیلانیان لە دژی یەکتری دەگێڕا بۆ ئەوەی فەرمانڕەوایی و کورسیی دەسەڵات بۆ خۆیان بێت, بۆ نموونە ئەو کاتەی مەحموود پاشای کوڕی عەبدولڕەحمان پاشای بابان خەریکی شەڕ بوو لەگەڵ محەمەد پاشای سۆران ((سلێمان بەگی برای مەحموود پاشا, دەستی خۆی وەشاند و هەندێک لە سوپای کاکی هەڵگێڕایەوە و هات لەسەر کورسیی براکەی دانیشت)) (بابان, ٢٠١٢, ٨٣).

٣_ بایەخنەدان بە پێویست بە لایەنی سەربازی: هەرچەندە لەگەڵ دروستکردنی شاری سلێمانی سەربازگە دروست کراوە, بەڵام زۆربەی میرەکان وەک پێویست بایەخیان بە بواری سەربازی نەداوە بە مەبەستی بەرگریکردن لە میرنشینەکە. تەنیا ((ئەحمەد پاشای بابان نەبێت کە ئەویش لە کۆتاییەکانی سەردەمی میرنشینەکە بووە و پێڕانەگەیشت سوپایەکی تۆکمەی تەواو بەرهەڵستی سوپای عوسمانی پێ بکات, کە هەرچەندە مەشق و زانستی نوێی جەنگی فێری سوپاکەی کردبوو)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٨٧).

ب_هۆكاره دەرەكییەكان:

جـگە لە هۆكـارە ناوخۆییەكـانی نـاو میرنشـینەكە هەنـدێک هۆكـاری دەرەوەی میرنشینەكە هەبوو, كە هۆكاری سەرەكی بوون بۆ ڕووخاندنی میرنشینەكە و دەسەڵاتیان.

١_ پەیاننامەی دووەمی ئەرزڕۆم: ئەم پەیاننامەیە لەنێوان نوێنەرانی هەردوو عوسمانی و ئێرانی و بە چاودێری دەوڵەتە گەورەكانی: بەریتانیا و ڕووسیا ئیمزا كرا (ئەمین, ١٩٩٨, ١٩٩). ئەم پەیاننـامەیە لە هەشـت مـاددە پێكهـاتبوو بە مەبەسـتی دیـاریكردنی سـنووری نێـوان هەردوو دەوڵەتەكە و لە ماددەی دووەمـی پەیاننـامەكەدا هـاتووە: ((دەوڵەتـی ئێران بەتوندی بەڵین دەدا كە واز لە هەمـوو خواسـتەكانی حۆی بەرانـبەر شـار و ویلایەتـی سـلێمانی بهێنێـت)) (ئەمـین, ١٩٩٨, ٢٥٨). بەمەش كاربەدەسـتانی ئێرانـی یـارمەتیی میرەكـانی بابانیـان نەدەدا, كە پێشـتر چەندان جار هانایان بۆ بردبوون.

٢_ سیاسـەتی بەناوەنـدیكردنی دەسـەڵات: میرنشـینە كوردییەكـان لەنێویشـاندا میرنشـینی بابـان سـەر بە والیـی بەغـدا و دەوڵەتـی عوسـمانی بـوو و لەسـەر پاشـای بابـان پێویسـت بـوو لە كاتی شەڕدا پاڵپشتی والیی بەغدا بێت و ((سـوپا بنێریت بۆ یارمەتیدانی كە داوای دەكرد, ساڵە و ساڵیش شتێک خەرجی بۆ ئاستانە بڕوات)) (بابـان, ٢٠١٢, ٦٧). كەواتە میرنشـینەكان جۆرێـک لە سـەربەخۆییان هەبـوو, بەڵام دوای ئەوەی دەوڵەتـی عوسـمانی پەیـڕەوی سیاسـەتی بەناوەندیكردنی دەسەڵاتی كرد و ئەمەش بووە هۆی كۆتاییهێنان بە میرنشینەكان.

٣_ململانێـی میرنشـینی بابــان لەگەڵ میرنشــینە كوردییەكــانی دیــكە: لەبەر ئەوەی قەڵەمڕەوی میرنشینی بابان هاوسنوور بوو لەگەڵ میرنشینە كوردییەكانی دیكە بە تایبەتی ((ململانێ و شەڕی نێوان میرنشینی بابان لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵان بووە هۆی لاوازی زیاتری میرنشـینەكە)) (مـحەمەد, ٢٠٢٢, ١٨٨). هەروەهـا عەبـدولڕەحمان پاشـا هێرشـی كـردە سـەر میرنشینی بادینان و تەفروتونای كرد, (خەسرەو, ١٩٥٧, ٢٦).

هەمـوو ئەو هۆكـارانە وای كـرد میرنشـینەكە بەرەو بێهێـزی بـڕوات و والیـی بەغـدا هێرش بكـاتە سـەر میرنشـینەكە و لەو كـاتەدا ئەحمەد پاشا ڕای كـرد بـۆ ئێـران و لەوێوە چوو بۆ ئەستەنبوڵ و پاشان عەبدوڵڵا پاشا كراوە بە قائمقامی سلێمانی و دوای چوار ساڵ بـۆ بەغدا بانگ كراوە و بۆ ئەستەنبوڵ نێردراوە (قەفتـان, ٢٠٠٩, ٢٤٤). بە جۆرە میرنشـینەكە لە لایەن عوســـمانییەكانەوە ڕووخێنـــراوە و ســـلێمانی كەوتە ژێـــر دەســـەڵاتی ڕاســـتەوخۆی عوسمانییەكان و دوای عەبدوڵڵا پاشا, دەسەڵاتداری تورک بوونەتە فەرمانڕەوای شارەكە.

بەشی دووەم:

کەسایەتییە دیارەکان و ڕووداوە گرنگەکانی مێژووی کورد جگە لەوەی لە لایەن مێژوونووسانەوە لە دووتوێی کتێبە مێژووییەکان تۆمار کراون, بەڵام بەشێکی ئەو کەسایەتی و ڕووداوانە چوونەتە نێو دیوانی شیعر و دێڕی شاعیران و بەیتبێژان و بوونەتە بابەتی چیرۆک و ڕۆمان و شانۆش. واتە ئەو کەسایەتی و ڕووداوانە بوونەتە کەرەستە و ناوەرۆکی دەقە ئەدەبییەکانی میللەتەکەمان و لە ڕێگەی ئەو دەقە ئەدەبییانەوە بە بەشێک لە مێژووی نەتەوەکەمان ئاشنا دەبین.

ئەدەبی کوردی لە کۆنەوە جگە لە ئەرکی ئیستاتیکی و چێژبەخشین, کۆمەڵێک ئەرکی دیکەشی بەجێ هێناوە یان کۆمەڵێک ئەرکی دیکەی پێ سپێردراوە, یەکێک لەو ئەرکانەش تۆمارکردنی ڕووداوەکانی مێژوو و پیشاندانی کەسایەتییە مێژووییەکانی کورد بووە, کە ئەمەش بووەتە تۆمارێک دەکرێت لەوێوە سەیری ئەو دەقە ئەدەبییانە بکەین و هەندێک لە ڕووداوەکانی لێوە هەڵبهێنجێنین.

بارودۆخی میرنشینی بابان بووەتە کەرەستە و بابەتی زۆر ژانری ئەدەبی کوردی, بە ئەدەبی فۆلکلۆر و میللی و بەرزیشەوە. هەندێک لە شاعیرانمان لە ڕۆژگاری میرنشینەکە ژیاون و ڕووداوەکانی ئەوێ ڕۆژیان تێکەڵ بە هەست و سۆز و خەیاڵی شاعیرانەی خۆیان کردووە و لە دوو توێی دیوانەکانیان ڕەنگڕێژیان کردووە و هەندێک لەو شاعیر و نووسەرانە لە دوای سەردەمی بابانەکان هاتوون بەشێک لەو ڕووداو و کەسایەتییانەی میرنشینەکەیان لە شیعرەکانیان یادداشت کردووە, لەوانە: حەمدی, قانع..هتد.

لە فۆلکلۆری کوردیدا: بەیتی کاکەمیر و کاکەشێخ لە بەشێک لە مێژووی بابانەکان دەدوێت و سەبارەت بە ژانری چیرۆک دەکرێت ئاماژە بە چیرۆکی (دوانزە سوارە مەریوان) و (مەحموود ئاغای شیوەکەڵ)ی پیرەمێرد و (مامە یارە)ی جەمال بابان بدەین و لە شانۆنامەش شانۆنامەی (فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە)ی تەڵعەت سامان نموونەیەکی بەرچاوە.

تەوەرەی یەکەم: ڕەنگدانەوەی بارودۆخی میرنشینی لە ئەدەبی میلليی کوردیدا:

مەبەست لە ئەدەبی میللی ((ئەو ئەدەبەیە, کە بە شێوەیەکی ئاسان ئامادە کراوە, لە تێگەیشتنی زۆرینەی خەڵکی نزیکە, سەرزاری بێت, یان نووسراو, خاوەنەکەی ڕۆژگارەکەی دیارە, بە فۆڕمی جۆراوجۆر گوزارشت لە پێویستییەکانی کۆمەڵگە دەکات)) (عەبدوڵڵا, ٢٠١٤, ٩٣) ئەدەبی خاوەنەکەی دیارە و شەقڵی سەردەم و کاتی هاتنە ئارای دەقەکەی پێوە دیارە. واتە دەبێتە بەڵگەی ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی لە ڕووی شوێنیشەوە کاریگەریی ناوچە و دیالێکتی ناوچەکەی پێوە دەبینرێت. زمانی نووسینی ئەم فۆڕمە ئەدەبییە زمانێکی ئاسانە و زۆرینەی خەڵک تێی دەگەن, لەمەوە ئەدەبی بەرز جیا دەبێتەوە, چونکە ئەو وردەکاری و چنینە ناوازەیەی لە دەقەکانی ئەدەبی بەرزدا هەیە لە ئەدەبی

میللیدا بەرچاو ناکەوێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئەدەبی میللی بەشێکی گرنگی ئەدەبی نەتەوە پێکدەهێنێت و زۆر لایەنی مێژوویی ئەو سەردەم و بارودۆخەی تێدا هاتووەتە ئاراوە بۆمان ڕوون دەکاتەوە.

یەکێک لەو ژانرانەی ئەدەبی میللی, کە گرنگییەکی زۆری هەیە, بەیتە. ئەم ژانرە وەک ژانرێکی هونەرێکی شیعری خۆماڵییە ((زمانی میللییە و ڕستەی ساکارە و زۆربەی خەڵک تێی دەگات, کێشی خۆماڵی (سیلاب)ە و قافیەی ڕەنگاوڕەنگە و لەسەر بنجی بەند (کۆپلە) دادەمەزرێت)) (خەزنەدار, ٢٠١٠, ١٩١). بە هۆی ئەوەی زمانی دەربڕینی سادەیە, بۆیە ((هیی سەردەمی بەر لە سەرهەڵدانی ئەدەبیاتی هونەری بەرزە)) (عەبدوڵلا, ٢٠١٤, ١٩١).

یەکێک لەو بەیتانەی بووەتە تۆمارێکی گرنگی بارودۆخی سەردەمی بابانەکان, بەیتی (ئەوڕەحمان پاشای بابان)ە, کە خاوەنەکەی (عەلی بەردەشانی)یە (١٧٦٧_١٨٠٩). ئەم بەیتە میللییە لە ڕووی قەوارەوە زیاتر لە (٢٩٤) دێڕە و بە زمانێکی سادە و تا ڕادەیەک ناوچەیی نووسراوە. لە ڕووی کێشەوە لەسەر کێشی خۆماڵی (٧ بڕگەیی)یە و سەرواي ڕەنگاوڕەنگە. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ((بەتەواوی ئاوێنەی دەوری بابانە, هەر ئەوە نییە کە تەنیا لە ڕووی ڕووداو و شەڕ و کارەساتی ڕۆژانە دەرخستن و نەخشە کێشانەوە بوو‌بێتە ئاوێنە, بەڵکو لە ڕووی بیروڕا و جۆری بیرکردنەوە و هەستی خەڵکی دەربڕین و خستنە ڕووی مەسەلە گرنگەکانی سەردەمیشەوە)) (ڕەسووڵ, ١٩٨٠, ٥٥).

بە سەرنجدان و وردبوونەوە لەو بەیتەدا, چەند گۆشەیەکی سەردەمی فەرمانڕەوایی عەبدولڕەحمان پاشامان پیشان دەدات, کە بەردەشانی خۆی لەو سەردەمەدا ژیاوە.

بەردەشانی لە سەرەتای بەیتەکەدا جگە لەوەی خۆی دەناسێنێت, لەگەڵ ئەوەشدا وەسفی پاشا دەکات:

ئەزم عەلی بەردەشانی

لەنگم نەکەی لە زمانی

بەیتێ دەڵێم بە ڕەوانی

مەدحی پاشای کوردستانی (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٢٢_٢٢٣)

ئەم وەسفەی بەردەشانی بۆ عەبدولڕەحمان پاشا کردوویەتی لەوەوە هاتووە ((ئەم میرە بەهێزترین و ئازاترین میری بابان بوو)) (بابان, ٢٠١٢, ٧٣). هەروەها ئەم میرە هەردەم ویستی فراوانخوازی هەبووە و هەوڵی داوە زۆرترین ڕووبەر بخاتە ژێر قەڵەمڕەوەکەیەوە.

بەردەشانی زیاتر مەبەستەکەی ڕوون دەکاتەوە و ئەو پاشایەمان پێدەناسێنێت:

مەردە عەبدولڕەحمان پاشا

پاشای بەبان, جیهانگیری

ڕەنگ ڕۆستەمی، زاڵی پیری

لەنێوان میران، پاشا میری (بەردەشانی، ٢٠٠٦، ٢٢٣)

خاوەنی بەیت عەبدولڕەحمان پاشا لە ئازایەتیدا بە ڕۆمی زاڵ دەیچوێنێت، ((ئەم پاشا گەورەیە لە هەرە پاشا گەورەکانی میرنشینی بابان دەژمێردرێت، کە ناوی بە زرنگی و نیشتمانپەروەری دەرکردووە)) (خەسرەو، ١٩٥٨، ٢٦) و ئەم میرە لە ساڵی ((١٧٨٩ پلەی میری میرانی پێ بەخشرا)) (بابان، ٢٠١٢، ٧٤)، بۆیە بەردەشانی بەو چەشنە دەریدەخات کە لەناو میرەکان دیارە.

بەردەشانی خۆی وەک ئامۆژگاریکەرێکی پاشا دەردەخات، کە پاشا لە بەغدا یاخی ببێت، چونکە والیی بەغدا چوار ساڵ پاشای لە بەغدا هێشتبووەوە، بۆیە بەردەشانی پێی دەڵێت گوێ لە ڕاوێژی ئەو بگرێت:

تەحا بە ڕا و تەگبیری

ڕانابوێرم بە فەقیری

ناکەم خزمەتی وەزیری

نانی دەستێنم بە شیری (بەردەشانی، ٢٠٠٦، ٢٢٣)

ئەمە جۆرە هاندانێکە بۆ ئەوەی پاشا لە بەغدا دوور بکەوێتەوە و زیاتر سەربەخۆیی بپارێزێت و گرنگیی بە میرنشینەکەی بدات. لەو سەروبەندە و لە ساڵی ١٨٠٤ لەسەر داوای والیی بەغدا، عەبدولڕەحمان پاشا بە سوپاکەیەوە ڕووی کردووەتە بەسرە و زوبێر بۆ بەرەنگاربوونەوە جووڵانەوەی وەهابییەکان، هەرچەندە زۆربەی سوپاکە لە گەرما و تێنوێتییەدا خنکان، بەڵام بەسەرکەوتوویی بۆ سلێمانی گەڕایەوە و نەچووە لای والی (بابان، ٢٠١٢، ٧٤).

بەردەشانی ئەم هەڵوێستەی پاشا بەرز دەنرخێنێت و بە جۆرێک لە یاخیبوون و سەربەخۆخوازی دادەنێت:

یاغی دەبم ئینشائەڵڵا

تەوەکول و تەعالەڵڵا

ئافەرین و بارەکەڵڵا

هەی کورە بەبەینە هەڵڵا (بەردەشانی، ٢٠٠٦، ٢٢٣)

لەو کاتەی عەبدولڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برای بۆ حیللە نێردراون و لەوێ دەست بەسەر کرابوون، محەمەد پاشا فەرمانڕەوایی کۆیە و هەریری پێ درابوو. عەبدولڕەحمان پاشا ئەمەی پێ ناخۆش بوو، بۆیە لە هەلێک دەگەڕا تا لەوی ببات، ئەوە بوو والی داوا لە عەبدولڕەحمان دەکات لە کەرکووک ئامادە بێت، ئەویش ((بە هێزەکانییەوە لە مەنزڵگەی بەت (بەط)ی نزیکی خورماتوو، کە باریان لێ خست، هێرشی بردە سەر

محەمەد پاشای ناوبراو و تاقمەکەی, محەمەد پاشای لەگەڵ گەورە پیاویدا کوشت)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٢٠٤_٢٠٥). بەردەشانی بەو جۆرە ئەو ڕووداوە دەگێڕێتەوە:

بەبە هاتن بە لمێشت
غیرەتیان دەبەست لە پشت
حەمەد بەگی کۆییان گوشت
دەستی لە بەغدایە شووشت
کوشتنی بە چ قەرار بوو
پاشای بەبان سەردار (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٢٤)

لەم شەڕەدا محەمەد پاشای کۆیە نەک هەر خۆی و پیاوەکانی لەناو چوون, بەڵکو ((هێزەکەشی زۆر بەخراپی تێکشکاند ... هەموو کەلوپەلێکی سەفەر و چەک و چۆڵێکی جەنگی لێ برا (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٢٠٥). بەردەشانی بەم چەشنە ڕووداوەکە دەخاتە ڕوو:

کۆیی گیران کێ هەڵات
لەوان کۆیی دە بەدبەخت
خەلاس ناکەن ڕوحی سەخت
ئەسپ و ئێستر ڕەشمە ڕەخت
کەلەپوور و ماڵی نەغد
وەرگیران نەخت بە نەخت (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٢٥)

ئەم ڕووداوە بووە هۆی ئەوەی والیی بەغدا سوپا بنێرێتە سەر عەبدولڕەحمان پاشا, بۆیە ((ئەویش خۆی بۆ ئامادە کرد لە دەربەندی بازیاندا, هەرواش بوو, چەند ڕۆژێکی نەبرد سوپای عەلی پاشا هات و خالید بەگی برای برایم پاشا و ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا خۆی لەگەڵیاندا, لەوێشدا شەڕێکی گەرم هەڵگیرسا, ئەوڕەحمان پاشا بۆ ئەوەی زیاتر خەڵک نەدا بە کوشت و وڵات وێران نەبێن بەرەو سلێمانی گەڕایەوە و لەوێوە بۆ سنە و میرنشینی بابان بەم جۆرە درایە دەست خالید پاشا)) (بابان, ٢٠١٢, ٧٤). بەم جۆرە بەردەشانی لەسەر زاری والیی بەغدا باسی دەسەڵات گرتنە دەستی خالید پاشا دەکات:

یا خودای ئەوەل و ئاخیرەتێ
خالید پاشان بۆ بخەلەتێ
دایدەنێین بە حاکمی دەوڵەتێ
ئەو لێی دەبینێ فرسەتێ (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٢٧)

بەردەشانی باسی ئەو کوشتارە زۆرە دەکات, کە سوپای والیی بەغدا و خالید خستیانە ناو خەڵکەوە:

وا نابێ فێڵی وەزیران

چەند کەسی کوشتن بە شیران
شیران نەیکردن قوتار
پیاوی کۆم و پیر و خوار (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٣١)

ئەم شەڕ و کوشتارە زۆرە لە تۆڵەی ئەو شکستە گەورەیە بوو, کە سوپای عەبدولڕەحمان پاشا تووشی سوپای والیی کردووە لە پردێ, بۆیە بەردەشانی لە باسی ئەو شەڕەدا و زیانی دوژمن دەڵێت:

لێی بە قڕ چوو هەزار کەس
هەزار کەس لێی بوو بە قڕ
لە زێیەی دابوو بێ بڕ
نقومبوون وەک کدووی خڕ (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٢٩)

شکستی عوسمانییەکان بە جۆرێک عەبدولڕەحمان پاشا ((بەشێکی گەورەی لێ لەناوبردن و ئەوانەی دیکەش پەرش و بڵاو بوونەوە و هەڵاتن. زۆربەی هەڵاتووەکانیش کە خۆیان بە ئاوی زێ دا ژێر ئاو کەوتن)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٢٠٨).

ئەنجامی ئەو شکستە هێرشی عوسمانییەکانی بە هاوکاری خالید پاشا بۆ عەبدولڕەحمان پاشا لێ هاتە کایەوە:

لەشکر دەشکا خوار و ژوور
بەجێی هێشتن کەلەپوور
ئینتیقامی پردی سوور
ئینتیقامی شا و میران (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٣١)

دوای ئەو شکستە, عەبدولڕەحمان گەیشتە سنە و گوزەرانی دابین کرا زیاتر لە جارێک نێردراو ڕەوانەی لای عەلی پاشا کرا, تکاکاری بوون پلەوپایە و فەرمانڕەوایی بۆ عەبدولڕەحمان پاشا بگێڕێتەوە, بەڵام عەلی پاشا ڕەت کردەوە. بەردەشانی لەسەر زاری فەرمانڕەوای ئەوسای ئێران دەڵێت:

پیاوی دەنێرمە ڕەجایە
خزمەت وەزیری بەغدایە
پیاوی هاتووە بە موتڵەق
گەییە کن شای دەقاودەق
شام! بۆت بکەم قسەی هەق
وەزیر وەکو بەردی ڕەق (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٣٣)

بەردەشانی جگە لە باسی عەبدولڕەحمان باسی سەلیم بەگی برایشی دەکات, کە لەو ڕۆژگارە ڕۆڵی هەبووە:

سەلیم بەگ میری میران

پەسەندی شا و وەزیران

چەند کەسی کوشتن بە شیران

ڕوو وەرناگێڕێ لە تیران (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٣٩)

بەردەشانی باس لە کوژرانی سەلیم بەگ لە شەڕێکدا دەکات و سەرەخۆشی لە عەبدولڕەحمان پاشا دەکات:

ئەی هاوار میرمان ئەنگوات

پاشا سەرت سەلامەت (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ٢٣٩)

بەردەشانی لە ڕێگەی بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بابان هەندێک گۆشەی ژیانی عەبدولڕەحمان پاشا و سەردەمەکەی و بارودۆخی میرنیشنەکەیمان پیشان دەدات, هەرچەند زیاتر جەختی لەسەر عەبدولڕەحمان پاشا کردووە, هەر ئەمە وای کردووە لە بەیتێکی دیکەشدا بە ناوی (ڕاوێ پاشای) باسی چوونە ڕاوی عەبدولڕەحمان پاشا دەکات و لە دوورەوە شینە شاهۆی دیوە:

ڕەحمان پاشا خۆی سەرڕاوە

لە دوورەوەی دەدین شاوە (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ١٢٠)

بەردەشانی باسی خانەدانی و سورچاکی پاشا دەکات:

هات بەیداغ و تەپڵ و بازی

پێنجسەد سواری دەکارسازی

کێ مەردە بە خۆی دەنازی

پاشا پێی دەکات ڕمبازی (بەردەشانی, ٢٠٠٦, ١١٧)

ئەم بەیتەش هەندێک لایەنی دیکەی ژیانی عەبدولڕەحمان پاشای لە ئاوێنەی ئەدەبی کوردی بۆ خستینە پێش چاو و کەمێک ئەو کەسایەتییەی پێ ئاشنا کردین.

تەوەرەی دووەم: ڕەنگدانەوەی بارودۆخی بابان لە شیعری بەرزی کوردیدا:

شاعیرانی کورد ئەوەندەی بۆیان لوابێت لە دووتوێی دیوان و لە چوارچێوەی دەقە شیعرەکانیاندا باسی سەردەمەکەی خۆیان کردووە. ئەگەر شیعری کوردی لە سێ سەدەی ڕابردوو بە نموونە وەربگرین, دەبینین زۆر ڕووداوی مێژوویی ئەو ڕۆژگارانەی بۆ تۆمار کردووین, بە جۆرێک ((ئەگەر بڕیار بێت پشت بە سەرچاوەیەکی بەهێزی مێژووی کۆنمان ببەستین, دەبێت شیعری کلاسیکی بخەینە بەرایەوە, لەنێو هەر دیوانێکدا مێژووی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئەدەبی کەموزۆر بەرچاو دەکەوێت)) (عەبدوڵلا, ٢٠٢٢, ٦). لەبەر ئەوە دیوانی شاعیرانمان دەتوانن ڕۆڵیان لە ڕوونکردنەوەی ڕووداوەکانی مێژووی میللەتەکەماندا هەبێت و بۆشایی و کەلێنێک لە مێژووماندا پڕ بکەنەوە. لە کاتێکدا

بەشێک لەو شاعیرانە لەناو ڕووداوەکان یان لە نزیکەوە ئاگاداریی ئەو ڕووداوانە بوون و هاوسەردەمیان بوونە و نەیانتوانیوە لە ئاستیاندا بێ هەڵوێست بن, بۆیە هەستی خۆیان بە شیعر دەربڕیوە, بەڵام ئەوەی باسیان کردووە گێڕانەوەیەکی رووتی مێژوو نییە, بەڵکو شیعرەکانیان بە ڕەنگی ڕووداوەکانی ئەو رۆژگارە ڕەنگرێژ کردووە.

بارودۆخی سەردەمی میرنشینی بابان بووەتە هەوێنی چەندان پارچە شیعری شاعیرانی ئەو قۆناغەی ئەدەبی کوردی و زۆر وێنەی ئەو رۆژگارەمان پیشان دەدەن. میرەکانی بابان لە پاڵ ئەو هەموو ناکۆکی و ململانێی ناوخۆیی و ئەو هەموو شەڕانەی لەگەڵ سوپای عوسمانی و ئێرانیدا کردوویانە, بەڵام بەپێی توانای خۆیان و بارودۆخی ئەو سەردەمە ((هەر میرێکی بابان هاتبێت خزمەتی مامۆستا و پیاوی ئایینی و زانایانی لە پێش هەموو شتێکەوە داناوە)) (بابان, ٢٠١٢, ١٠٥). بۆ ئەم مەبەستەش مزگەوت و حوجرەیان کردووە و مووچە و بژێویان بۆ مەلا و مامۆستا و فەقێیەکان دابین کردووە و تەنانەت مامۆستایان لە شوێنەکانی دیکەوە بۆ وانەگوتنەوە هێناوە. ئەمە بووەتە نەریتێک و ((نەوە بە دوای نەوەی میرانی بابان ئەم ڕەوشتەیان پیادە و پەیڕەو کردووە, جا بە هەر شێوەیەک بووبێت, چۆن بۆیان گونجابێت, بوە شێوەیەکی گشتی رۆژ بە ڕۆژ پەرەیان بەم ڕەوشە داوە)) (سەید قادر, ٢٠٢١, ٥١).

ئەم ڕەفتار و ڕەوشتەی بابانییەکان وای کردووە شاعیرانی ئەو سەردەمە ئەو نەریتە بەرز بنرخێنن و ستایشی میرەکان بکەن, بۆیە حاجی قادر (١٨١٦_١٨٩٧) ستایشی میری میرنشینەکانی کوردستان دەکات:

حاکم و میرەکانی کوردستان	هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
یەک بە یەک حافیزی شەریعەت بوون	سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون

(حاجی قادر, ١٧٠٧, ١٨١)

شێخ ڕەزا (١٨٣٦/١٨٣٧_١٩١٠) لە ستایشی میرانی باباندا دەڵێت:

سائیل بە غینا نائیل ئەکا بەخششی کەمتان

ئالی بەبە یاخوا نەڕزێ دەستی کەرەمتان

(شێخ ڕەزا, ٢٠١٠, ٨٦)

دڵسۆزی و پەرۆشیی میرانی بابان بۆ زانایان و بایەخدانیان بە زانست و فێربوون وای کردووە خوێندەوار و زانستخواز لە میرنشینەکەدا زۆر بن, لەبەر ئەوە نالی لە وەسفی پایتەختی میرشینەکەدا دەڵێت:

ئەهلێکی وای هەیە هەموو ئەهلی دانشن

هەم نازیمی عوقوودن و هەم نازیری ئوموور (نالی, ١٣٨٩, ١٩٣)

ئەم بایەخدانانەی میرەکان بووەتە هۆکارێک شاعیران تێکەڵ ڕووداوەکانی ڕۆژگاری خۆیان ببن و ئەمەش لە شیعرەکانیان ڕەنگی داوەتەوە, چونکە هەندێک شاعیرانی سەردەمی بابان بەتایبەتی سالم و کوردی, کە ئامۆزای یەکدین و ڕووداوەکانی میرنشینەکە کاریگەریی ڕاستەوخۆی بەسەریانەوە هەبوو, چونکە بنەماڵەکەیان ((دەستڕۆیشتوو بوون و هەمیشە لە دەسەڵات و لە بابانەکانەوە نزیک بوون)) (دەشتی, ٢٠٢١, ١٣). نەک هەر هێندە, بەڵکو کوردی سەرۆکێکی بەڕێوەبەر و بەرپرسیاری دەسەڵاتی بابان بووە لە قزڵجە, هەروەک سالمی ئامۆزای کوردیش بە وەها کارێک بووە لە شێوەکەڵ (مستەفا, ٢٠١٠, ٢٨٩).

کەواتە شاعیران ئەو ڕۆژگارە ئاوێتەی ڕووداوەکانی نیشتمانەکەیان بووبوون و بە شیعر زۆر لایەنی ئەو سەردەمەیان بۆ دەرخستووین.

١_ عەبدولڕەحمان پاشای بابان: ئەم میرەی بابان میرێکی سەرکەوتوو و سەربەخۆخواز بووە, بۆیە ((داوای لە بابی عالیی ئەستەنبوڵ کرد لە جیاتی بەغدا ڕاستەوخۆ باج بە ئەستەنبوڵ بدات)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٧٠) ئەمە واتە لە ژێر فەرمانی والیی بەغدا نەبێت, لەبەر ئەوە ئەم ویستە سەربەخۆخوازییە وای کردووە ((گێچەڵی زۆری پێ بکەن و شەڕ و ڕووداوی زۆر سەخت و خوێناوی لە ناوچەی بابان ڕوو بدات)) (حەمە باقی, ٢٠٠٢, ٤٢). لێهاتوویی عەبدولڕەحمان پاشا وای کردووە لەناو زنجیرەی میرەکانی بابان بە یەکێک لە درەوشاوەترین سەردەمەکانی بابان دابنرێت.

والیی بەغدا ئەم میرەی لە ساڵی ١٧٩٧ بانگ کرد بۆ بەغدا و چوار ساڵ لەوێ هێشتییەوە و لەوێوە ناردیە حیللە و دەستبەسەری کرد (بابان, ٢٠١٢, ٧٤). ئەو کاتەی عەبدولڕەحمان پاشا لە حیللە بوو, ڕەنجووری (١٧٣٤_١٨٠١) ئەم ڕووداوەی تۆمار کردووە:

شەهزادێ جە نەسل بەگزادەی بابان
جە نەوەی ئۆجاغ مالیک ڕیقابان
والی ویلایەت گشت کوردستانەن
ئیسم شەریفش عەبدوڕەحمانەن
ستارەی بەختش قیران نەحسەن
جە حیلەی دنیا نە حیللە حەبسەن (ڕەنجووری, ١٩٨٣, ٢٠٦)

شاعیر باس لە مەزنیی پاشا دەکات بە نەوەی بەگزادەی بابان و والیی کوردستان ناوی دەهێنێت, لەبەر ئەوەی هەمیشە هەوڵی داوە میرنشینەکەی سەربەخۆ و بەرفراوان بێت, بۆیە ((دەسەڵات فراوانی سنووری میرنشینەکەی لە ڕۆژگاری ئەودا تا ڕادەیەک لەوە دەچوو کە پاشای هەموو کوردستان بێت)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٧٠). شاعیر ئەم پاشایە بە بێبەخت دادەنێت, چونکە لە حیللە دەستبەسەر کراوە.

کاتێک سوڵتان مەحموودی دووەم بووە دەسەڵاتداری عوسمانی فەرمانی لابردنی سلێمان پاشای والیی بەغدا درا, بەڵام ((سلێمان پاشا یاخی بوو لە تورکەکان و بۆ دامرکاندنەوەی ئەمەش بابی عالی فەرمانی دا بە ئەوڕەحمان پاشا ئەویش بە لەشکرێکەوە چووە سەری و بەغدای داگیر کرد)) (خەسرەو, ١٩٥٧, ٢٧). پاشا بەغدای لە یاخیبوون پاراست و شارەکە کەوتەوە ژێر فەرمانڕەوایی ئەو سەردەمەی عوسمانییەکان. لە پاداشتی ئەم کارە عەبدولڕەحمان پاشا فەرمان دەرچوو ببێتە والیی بەغدا, بەڵام ناوبراو ئەم فەرمانەی ڕەت کردەوە و ((پاشایەتیی نیشتمان و میرنشینی خۆی نەگۆڕییەوە بە والێتیی بەغدا)) (خەسرەو, ١٩٥٧, ٢٧). شێخ ڕەزا ئەم سەرکەوتن و ڕەتکردنەوەی والێتییەی لە دێڕە شیعرێکدا خسووەتە ڕوو:

به زەربی حەملەیێ بەغدایی تەسخیر کرد و تێی هەڵدا

سولەیمانی زەمان ڕاستت ئەوێ باوکی سولەیمان بوو (شێخ ڕەزا, ٢٠١٠, ٩٥)

شاعیر ئەوەمان پێ دەڵێت پاشا بە ئاسانی بەغدای خسووەتە ژێر دەستی خۆیەوە و تووڕی هەڵداوە و نەیویستووە, بۆیە باوکی سولەیمان, کە مەبەست عەبدولڕەحمان پاشایە, بەڕاستی لە هێز و سەخاوەتدا وەک سلێمانی پێغەمبەری سەردەمی خۆیەتی.

٢_ سەردەمی فەرمانڕەوایی مەحموود پاشای کوڕی عەبدولڕەحمان پاشا: لە کۆتاییەکانی فەرمانڕەواییی عەبدولڕەحمان پاشا و پێش ئەوەی بمرێت ((سەرانی عەشایەر و پیاوماقوڵان و کوێخای گوندەکان کۆبوونەوە و مەحموود بەگی کوڕە گەورەیان بەجێنشینی ئەوڕەحمان پاشا هەڵبژاردووە)) (حەمە باقی, ٢٠٠٢, ٦٩). پاش ئەوە بۆ ئەوەی بەڕەسمی لە لای والیی بەغداوە بناسرێت ((نووسراوێکیان بۆ والیی بەغدا نووسی. والیی بەغدا ئەوساکە سەعید بەگ بوو, میری نوێی بابانی پەسەند کرد و پلەی میری میرانی پێبەخشی)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٧٥).

ڕۆژگاری ئەم میرە بە یەکێک لە سەردەمە لاوازەکانی فەرمانڕەوایی بابان دادەنرێت, ئەمەش لەبەر ئەو شەڕ و ناکۆکی و ملململانێیە زۆرەی لە ناوەوە و دەرەوەی میرنشینەکە هەبوو, کە میرنشینەکەی بەتەواوی لاواز کردبوو و وای کردبوو ((میر مەحموود نەیدەتوانی میرنشینەکەی لە دەستتێوەردانی هەر یەکێک لە والیی بەغدا و کاربەدەستانی ئێرانیی قاجاری بپارێزێت)) (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٧٥). ئاکامی ئەم دەستتێوەردانانە بووە هۆی مەحموود پاشا چەند جارێک لە پاشایەتی لا ببرێت.

لە دیوانی مستەفا بەگی کوردیدا (١٧٨٢_١٨٥٩) لە ژێر ناونیشانی شیعرێکدا نووسراوە: کارەساتی ڕووخاندنی مەحموود پاشای بابان, ئەم شیعرە باسی یەکێک لەو جارانە کردووە, کە مەحموود پاشا لە فەرمانڕەوایی دوور خراوەتەوە.

خەبەرێکم بدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر

ڕۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر

(کوردی, ٢٠١٠, ١٣٦)

شاعیر لابردنی پاشا وەک ڕۆژی دوایی وێنا دەکات, ئەمەش دەرخەری ئەوەیە شەڕ و کارەساتێکی زۆر ڕووی داوە, چونکە زۆربەی لابردنی میرەکان بە شەڕ بووە.

شاعیر ساڵی ڕوودانی ئەو کارەساتەی تۆمار کردووە:

ثەبتی تأریخی لە نێو بەحری حوروفا ئەلەمە

سەر بە سەر سەیری بکەن سەیرە هەتا سەر یەکەدەر

خەوە یان وەسوەسەیە یا کە بە ڕەئیولعەینە

ئەم عەلاماتە کەوا دێنە ئەبەمەددی نەظەر

(کوردی, ٢٠١٠, ١٣٦)

نیوە دێڕی سێیەم ئەگەر بە ڕینووسی کۆن بنووسرێت و بەپێی حیسابی پیتی ئەبجەدی دەکاتە ساڵی ١٢٣٩ی کۆچی ئەمەش بەرانبەر لەگەڵ ١٨٢٤ی زایینی, کە کارەساتەکە لە سلێمانی قەوماوە (مستەفا, ٢٠١٠, ١٤١). ئەم کارەساتە بەو جۆرە ڕووی داوە, کە داود پاشای والیی بەغدا ((لەو ساڵەدا (١٨٢٤) محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشای برازای بە هێزێکەوە ناردە سەری, مەحموود پاشا توانی بەرگری و شەڕی نەمابوو, وڵاتەکەی وێران بوو, ناچار ڕووی کردە لای قزڵجە. (بابان, ٢٠١٢, ٨٢_٨٣) بەم پێیە مەحموود پاشا لە میرنشینەکە دوور خراوەتەوە و کوردی ئاواتەخواز بووە بگەڕێتەوە:

دائیما دەستی دوعا بەندم و شایەد زوو زوو

(شا)ی سەفەرکەردیی من بێتەوە بێ عیجز و ضەرەر

(کوردی, ٢٠١٠, ١٣٦)

یەکێک لە سیما دیارەکانی ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەحموود پاشا شەڕ و ململانێی بوو لەگەڵ عەبدوڵلا پاشای مامی, بە جۆرێک چەندان جار سوپای بێگانەیان هێناوەتە سەر یەکتری, بۆیە ئەمە وا لە کوردی دەکات بڵێت:

ئەهلی تەقوا لێرە بۆ گەردش, ئەگەر بوونە هەوێن

زەڕپەرست لەملان و شیعری گێرەشێوێنیش لەوێن

جووتەزا, مام و برازا شیر لە یەکدی ساو دەدەن

جارێ دەرباری ئەمان و و گا لەوێ بارێ لەمێن

(کوردی, ٢٠١٠, ٤٢٧)

ئەمە دەرخەری ئەو هەموو ناکۆکی و ناتەباییە زۆرەی نێوان مەحموود پاشا و عەبدوڵلا پاشایە, کە هەریەکەیان جارێک عوسمانییەکان و جارێک ئێرانییەکانیان هێناوەتە سەر یەکتری و لەسەر ئەمە ڕەخنەی لێ گرتوون. ئەمە سەرەڕای ئەوەی مەحموود

پاشا (خۆی و عەبدوڵلا پاشای مامی و عوسمان و سلێمانی برای, چووبوونە لای خواناسی گەورە (شێخ خالیدی سلێمانی) و هەرسێکیان سوێندیان خواردبوو, کە لایەنگر و پشتیوانی مەحموود پاشا بن)) (ڕیچ, ٢٠١٢, ١٥٢), بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا عەبدوڵلا پاشا هەر دەستبەرداری پیلانگێڕان دژی مەحموود پاشا نەبووە, ئەمەش بەتەواوی بووبووە هۆی لاوازکردنی میرنشینەکە و زیان گەیاندن بە دانیشتووانەکەی.

٣_ هاتنە سەر تەختی ئەحمەد پاشا: دوای مردنی سلێمان پاشا, ئەحمەد پاشای کوڕی فەرمانڕەوایی میرنشین وەردەگرێت. ئەم میرە کەسێکی وریا و ئازا و دادپەروەر بووە. نالی (١٨٠٠_١٨٧٧) لە شیعرێکدا باسی کۆچی دوایی سلێمان پاشا و دەسەڵاتگرتنە دەستی ئەحمەد پاشا دەکات:

تا سولەیمانان نەبوونە سەدری تەختی ئاخیرەت
ئەحمەدی موختاری ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبوو

(نالی, ١٣٨٩, ٣٨٢)

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت هەتا سلێمان پاشا لەو دونیادا نەبووە جێنشینی تەختی پاشایی, ئەوا لەم دونیادا ئەحمەد پاشا تەختی پاشا بۆ ئامادە نەکرا.

چەند ساڵێکی کەمی سەردەمی فەرمانڕەوایی سلێمان پاشا دەشێت بە هۆی ((مەرگی بەرودوای فەتح عەلی شا و عەباس میرزا کوڕی تا ڕادەیەک و بۆ ماوەیەکی کورتی چەند ساڵە, دەستتێوەردانی ئێرانی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی بابان کەمتر کردبێتەوە, بەو بۆنەیەشەوە شەڕ و دوژمنایەتیی ئەندامانی بنەماڵەی بابانیش خاو بووبێتەوە)) (حەمە باقی, ٢٠٠٢, ١١٩) ئەمە بووەتە هۆکارێک دادپەروەریی سلێمان پاشا دەربکەوێت و (نالی)یش دەڵێت:

قیسسە بێ پەردە و کینایەت خۆشە, شاهی من کەوا
عادیلێ بوو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا نەبوو (نالی, ١٣٨٩, ٣٨٣)

شاعیر ساڵی مردنی سلێمان پاشا و گرتنە دەستی دەسەڵات لە لایەن کوڕەکەیەوە لە دێڕێکدا تۆمار دەکات:

شاهی من جەم جا ((نالیا)) (تاریخ جم) تەئریخیە
دا نەڵێن لەم عەسرەدا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو

(نالی , ١٣٨٩, ٣٨٥)

بە کۆکردنەوەی ئەو ژمارانەی بەرانبەر هەر پیتێکی گرێی (تاریخ جم) دانراون دەکاتە ساڵی ١٢٥٤ی کۆچی, ئەمەش بەرانبەر ساڵی ١٨٣٨ی زایینییە, کە ساڵی مردنی سلێمان پاشا و چوونە سەر تەختی ئەحمەد پاشایە.

٤_ سوپای بابان له سەردەمی ئەحمەد پاشا: دوای ئەوەی ئەحمەد پاشا دەستبەکار دەبێت زیاتر بایەخی بە ڕێکخستن و چەسپاندنی کاروباری میرنشینەکەی و بەرقەراربوونی ئاسایش داوە, لەبەر ئەوە ((لەسەر شێوەی نوێ ٤ تیپی هەزار کەسی پێکهێناوە و پلەی سوپایی دیاری کردوون)) (حەمە باقی, ٢٠٠٢, ١٢٠). ئەم شێوازە لە دامەزراندنی سوپا و دروستکردنی سەربازگە و ڕاهێنانی سەرباز لەوەو پێش بەو جۆرە نەبووە, چونکە ئەحمەد پاشای بابان لە سەرچنار سەربازگەی دروست کردبوو و لە فەرەنساوە پسپۆڕی بۆ ڕێکخستنی سوپاکەی و مەشقپێکردنیان هێناوە و لەگەڵیشیدا چەکی نوێی بۆ دابین کردبوون (بابان, ٢٠١٢, ٦٢).
نالی لە شیعرێکدا باسی ئەو سوپایەی کردووە و دەڵێت:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسسەیی شاهن

ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن (نالی, ١٣٨٩, ٣٥٠)

شاعیر باسی ئەو کەسانە دەکات, کە لەنێو سوپادان و دەرباری ئەحمەد پاشان, ئەو کەسانە هەڵبژێردراون, بۆیە بوونەتە هۆی دەنگوباس و هەرا لەنێو مەملەکەت و بوونەتە کەسانی خۆشەویستیی نێو سوپا.

سەف سەف کە دەوەستن بە نەزەر خەتتی شوعاعن

حەلقە کە دەبەستن وەکوو خەرمانەیی ماهن (نالی, ١٣٨٩, ٣٥١)

شێوەی ڕێکوپێکی ئەم سوپایە لە ڕەوەستانیان دەردەکەوێت, کە شاعیر وا وێنای دەکات لە کاتی ڕاوەستاندا وەک هێڵی ڕووناکی ڕێک و ڕاستن و لاری و خوارییان تێدا نییە, کە بە ئەڵقەش دەوەستن وەک خەرمانەی دەوری مانگ وان.
کوردیی شاعیر باسی لایەنێکی دیکەی ئەو سوپایە دەکات و دەڵێت:

بە (حاضر باش)ی فەوجی غوصصەی ناڵەم

وەکو زیلەی ئەوەڵ شەیپوورە ئەمشەو (کوردی, ٢٠١٠, ٤٩٦)

(حاضر باش) فەرمانێکی سەربازییە و گرێی (فەوجی غوصصە) زیاتر ئەوەی ڕوون کردووەتەوە, ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت سوپای بابان ئەم فەرمانەی عوسمانی تێدا بەکارهێناوە (مستەفا, ٢٠١٠, ٩٥)
شێخ ڕەزا لەبارەی ئەو سوپایەی بابانەوە دەڵێت:

لەبەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا

سەدای مۆزیقە و نەققارە تا ئەیوانی کەیوان بوو

(شێخ ڕەزا, ٢٠١٠, ٩٥)

شاعیر باسی کۆمەڵێک چەمکی وەک (تابوور, عەسکەر, مۆزیقە, نەققارە) دەکات, کە ڕیکوپێکی سوپاکە دەردەخات و واتە مارشی سەربازی هەبووە و ئامێرە

مۆسیقاییەکانی تێدا بەکارهاتووە ئەمەش ((بەڵگەی بوونی سوپا و لەشکری ڕەسمی و خاوەن سیستەمی سەربازی بووە)) (صالح, ٢٠١٩, ١٤٠_١٤١) کەواتە ئەو سوپایەی ئەحمەد پاشا ئەو کات پێکیهێنابوو, تایبەتمەندییەکانی سوپایەکی سەردەمییانەی تێدا بووە.

٥_ شەڕی نێوان عەبدوڵڵا پاشا و والیی سنە: عەبدوڵڵا پاشا برای ئەحمەد پاشا بوو و لە سەردمی ئەحمەد پاشای برایدا یەکێک بووە لە کەسە دەسەڵاتدارەکانی نێو بنەماڵەی بابان. ئەحمەد پاشا کە گرنگییەکی زۆری بە ئاسایشی میرنشینەکەی داوە, بۆیە ئەوانەی نیازی تاوانیان هەبوو لە شار دەرفەتیان پێ نەدەرا و دەچوونە دەرەوەی شاری سلێمانی و ((خۆیان لەناو خێلاتی هەوراماندا دەشاردەوە, ئەو سەرخێڵانە کە تاوانباران پەنایان بۆ دەبردن, ملکەچی ئەحمەد پاشا نەدەبوون و ئەوانەیان بە دەستەوە نەدا)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٣٧٣). لەبەر ئەوە ئەحمەد پاشا هێزێکی نارده هەورامان و ئەم هێزە دارەکانی هەورامانی بڕییەوە و خانووەکانیان ڕووخاند, کاتێک ئەم هەواڵە بە دەسەڵاتدارانی ئێران گەیشت ((والیی سنە بە هێزێکی گەورەوە هێرشی بردە سەر سلێمانی, کە ئەحمەد پاشا بەوەی زانی, هێزێکی بە سەرکردایەتیی عەبدوڵڵا پاشای برای نارد بۆ بەرەنگاریی هێزە هێرشبەرەکە. هەردوو هێزەکە لە مەریوان بە یەک گەیشتن و چەند شەڕێک لەنێوانیاندا ڕووی دا, بە تێکشکان و پاشەکشەی والیی سنە کۆتایی پێهات)) (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٣٧٤). شێخ ڕەزا ئەم شکستەی والیی سنەی لە دێڕێکدا تۆمار کردووە:

کە عەبدوڵڵا پاشا لەشکری والیی سنەی شڕ کرد
ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش تیفڵی دەبستان بوو

(شێخ ڕەزا, ٢٠١٠, ٩٥)

شێخ ڕەزا لە ساڵی (١٨٣٦ یان ١٨٣٧) لە دایک بووە, بەو پێیە ئەو سەرکەوتنەی عەبدوڵڵا پاشا ساڵی ١٨٤٢ یان ١٨٤٣ بووە.

٦_ ڕووخاندنی میرنشین: کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی بابان لە ئەنجامی کۆمەڵێک هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکییەوە بوو, دەکرێت بڵێین پەیاننامەی دووەمی ئەرزڕۆم لە ١٨٤٧ یەکێک بوو لە هۆکارە کاریگەرەکان بۆ ڕووخاندنی میرنشینەکە, لەبەر ئەوەی ئەم پەیماننامەیە ((بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردوو دەوڵەتی دارشت. پاشاکانی بابان ئیتر بواری موناوەرەو ئەمبەر و ئەوبەریان نەما)) (ئەمین, ١٩٩٨, ١٩٩). لەو سەروبەندەدا والیی بە سوپایەکەوە هێرشی کردە سەر میرنشینەکە. سەرەتا ئەحمەد پاشا زۆر متمانەی بە سوپاکەی هەبوو, چونکە لە پێنج تابووری مەشقپێکراو و هێزە خێڵەکییەکان پێکهاتبوو (نازم بەگ, ٢٠١٢, ٣٧٤) هەردوو سوپاکە لە نزیک کۆیە بە یەک گەیشتن و والیی بەغدا داوای ڕێکەوتنی کرد, بەڵام ئەحمەد پاشا ڕەتی کردەوە. بە هۆی بڵاوبوونەوە هەندێک دەنگۆ لەنێو سوپای میری باباندا, لە ئەنجامدا سوپاکەی شکستی هێنا و پەرتەوازە بوو و خۆی

پەناهەندەی ئێران بوو و لەوێوە ڕووی کردە ئەستەنبوڵ. (محەمەد, ٢٠٢٢, ١٨٤). بەم جۆرە فەرمانڕەوایی ڕاستەوخۆی بابانەکان کۆتایی پێهێنرا و میرنشینەکە ڕووخێنرا.

ئەم ڕووداوە کارێکی یەکجار گەورەی کردووەتە سەر دڵ و دەروونی شاعیران و بە شیعر گوزارشتیان لەو بارودۆخە کردووە. سالم (١٨٠٥_١٨٦٩) لە چەند شیعرێکدا وێنەی ئەو ڕۆژگارەمان پێ نیشان دەدات:

تورکی قورصی خۆر کە طالع بوو, طولووعی کرد بە ڕەقص
کەوکەبەی ماهی مورادی ئەهلی بابان بوو نیهان

(سالم, ٢٠١٥, ٥٢٦)

شاعیر ئاماژە بەوە دەدات کاتێک خۆری دەسەڵاتی تورکەکان هەڵهات و مانگی فەرمانڕەوایی بابان ئاوا بوو. سالم لە باسکردنی ڕووخاندنی دەسەڵاتی بابان بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

صاعیقە و بەرقی نەدامەت ظوڵمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخصووصی لەسەر موڵکی بەبان

(سالم, ٢٠١٥, ٥٢٦)

شاعیر بەوردی ئەوە دەستنیشان دەکات, ڕۆم و عەجەم, ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا ڕۆڵیان هەبووە لە ڕووخاندنی میرنشینەکە, ئەمەش لەبەر ئەوەی ((سالم زۆر هۆشیارانە وێنەی ئەو ڕۆژگارەی گرتووە و لە نزیکەوە ئاگاداری ڕووداوەکان بووە)) (صالح, ٢٠١٩, ١٠٦).

کوردیی شاعیر بەتەواوی لە دەسەڵاتی تورکەکان پەشێو و بێزار بووە و دەڵێت:

عەجەب مەگرە نە هەر ڕۆی ڕۆی عەجەممە
پەشێوی ظوڵمی ڕۆمی نانەجیبم (کوردی, ٢٠١٠, ٣٠٧)

ئەو بارودۆخە تازەیە بووەتە هۆی پەرێشانیی خەڵک و دارودەستە و نزیکەکانی بنەماڵەی بابان و سالم دەڵێت:

بەدا ئەحواڵی ئەشخاصێ کە خاصصەی موڵکی بابانن
لە بێ دادیی فەلەک هەر یەک سەراسیمە و هەراسانن

(سالم, ٢٠١٥, ٥٧٦)

ئەو کەسانەی, کە وا گرفتار و داخدارن یەکجار زۆرن لە میرنشینەکە و خۆیان بە بێکەس دەزانن:

لە بابانا گرفتارن, پەرێشان خاطر و بێ کەس
بە جەمعییەت سیەهبەختانە وەک گێسووی خوبانن

(سالم, ٢٠١٥, ٥٧٧)

لەگەڵ ئەوەی زۆرینەی خەڵکی میرنشینەکە زۆر خەفەتبارن, بەڵام لەگەڵ ئەوەدا هەندێک کەس لەو سەردەمە بەو بارودۆخە تازەیە خۆشحاڵ بوون:

لە ئەوضاعی سولەیمانی, ئەوانەی شاد و ئاسوودەن

لە فەرعا نوطفەیی حەیضن, لە ئەصلا جینسی شەیطانن

(سالم, ٢٠١٥, ٥٨٧)

سالم ئاماژە بەوە دەدات ئەوانەی بەو بارە سەخت و ناخۆشەی پایتەختی میرنشین دڵشاد و خۆشحاڵن, لە ڕەگەزی شەیتانن و لە نوتفەیەکی پاک نین. ئەو کەسانەی سالم بەو چەشنە باسیان دەکات, ڕوونی دەکاتەوە مەبەستی چ جۆرە کەسانێکە:

لە ئەصلا بانیی ئەم کارە کاسبهای شەهری بوون

لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا, سەراسەر, میثلی مەڕوانن

(سالم, ٢٠١٥, ٥٨٧)

ئەوانەی ئاژاوەگێڕن و دڵخۆش بەو بارودۆخە کاسبەکانی شارن, کە لە ئاژاوەگێڕیدا وەک (مەڕوانی کوڕی حەکەم)ن, کە لە مێژووی موسڵمانانندا لە زیاتر لە سەردەمێکدا ڕۆڵی خراپی گێڕاوە.

٧_ بەرگریکردنی عەزیز بەگ: لە کاتی داگیرکردنی سلێمانی و ڕووخاندنی میرنشینی بابان, هەندێک لە دانیشتووانی میرنشینەکە خەریکی بەرگری و بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی تورک بوون. یەکێک لەو کەسانە عەزیز بەگ بوو. ((عەزیز بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشا و برای مەحموود پاشا و سلێمان و مامی ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا بوو)) (ئەمین, ١٩٩٨, ١٩٨). لەو کاتەی تورکەکان هێرشیان هێناوەتە سەر سلێمانی, عەزیز بەگ سەری بۆ دانەنواندوون و بەربەرەکانێی کردوون. سالم باس لە ئازایەتی و نەبەردیی عەزیز بەگ لەو ڕۆژگارەدا دەکات و دەڵێت:

جیهان گەر ڕووبەڕووی من بێ, بە خوونڕێزی ظەفەر نابا

دەکەم بۆ حیرزی جان و دڵ بە چالاکی پەنا پەیدا

(سالم, ٢٠١٥, ١٦٤)

شاعیر ئەوە دەخاتە ڕوو ئەگەر لەو بارودۆخە سەختەدا هەموو جیهان بەرەو ڕووم بێن بۆ کوشتنم, ئەوا ناتوانن, چونکە پەنایەکی ئازا و لێهاتووم هەیە, کە عەزیز بەگە. هەرچەندە ناوبراو ئازا و قارەمان بووە, بەڵام سەرکەوتوو نەبوو, بۆیە سالم دەڵێت:

وەلێ طالیع نەبوو, پۆشیدەیە جەوهەر لە ڕووی دونیا

بە مەردانی دلاوەر, حاصلی کۆشش, جەفا پەیدا (سالم, ٢٠١٥, ٧٢)

لەبەر ئەوەی شاعیر داوا لە خودا دەکات, بە هۆی عەزیز بەگەوە میرنشینی بابان بەها و ڕەواج پەیدا دەکات:

خودایه موڵکی بابان بێ ڕەواج و قەڵبە, سا لوطفێ
به ئیکسیری وجوودی ئەو بکا وەک موو بەها پەیدا

(سالم, ٢٠١٥, ٧٣)

عەزیز بەگ له سەردەمی عەبدوڵڵا پاشادا دەسەڵاتداری بازیان بووە, شەی تورکەکانی کردووە, بەڵام ((هاوڕێکانی عەزیز بەگ خیانەتیان لێ کرد و ئەنجام عەزیز بەگ شەڕەکەی دۆڕاند, لەگەڵ قادر بەگ به دیلی گیرا)) (مودەڕڕیس, ٢٠١٥, ٥٢٣).

کوردی تێڕوانینی خۆی لەبارەی عەزیز بەگەوە دەخاتە ڕوو:

مەجنوون ئەگەر له جوانیی لەیلا ناوی کرد
من شێتی تاکی جوانیم و لاوی مەردی پاک

(کوردی, ٢٠١٠, ٢٦٤)

شاعیر عەزیز بەگ وەک لاوێکی مەرد و پاک باس دەکات, ئەمەش پێچەوانەی بەشێک له هاوڕێکانی بووە, که ناپاکییان لەگەڵی کرد.

سالم زیاتر جەخت لەسەر ئازایەتیی عەزیز بەگ دەکاتەوە و دەڵێت:

شێری بێشەی موڵکی بابان بوو عەزیز, ئەمما دریغ
وەک گرێی داموسکی بێ, ئاو قەومەکەی زوو هەڵوەشان

(سالم, ٢٠١٥, ٥٤٨)

شاعیر پێی وایە هەرچەندە عەزیز بەگ شێری بێشەی میرنشینی بابان بوو, بەڵام ڕیزی گەلەکەی شێواو بوو, بۆیە وەک گرێیەکی شل زوو هەڵوەشایەوە.

٨_ فەرمانڕەوایی عەبدوڵڵا پاشا له ژێر سایەی عوسمانییەکان: دوای ڕووخاندنی میرنشینی بابان له ساڵی ((١٨٤٨ نەجیب پاشای والیی بەغدا, ئەحمەد پاشای بابانی به یەکجاری لێ خست و عەبدوڵڵا پاشای برای له جێگای ئەو دانا به قائیمقامی سلێمانی)) (ئەمین, ١٩٩٨, ٢٠٠). هەرچەندە پێش ساڵی ئاماژەپێدراو عەبدوڵڵا پاشا بۆ ماوەیەک فەرمانڕەوای بابان کردبوو. به لابردنی ئەحمەد پاشا, سلێمانی بووە شارێکی ڕاستەوخۆ سەر به دەوڵەتی عوسمانی و میری میرنشین بوو به قائیمقام و بەم جۆرە بارودۆخێکی تازە هاتە ئاراوە.

موڵکی بابان پڕ له غەوغا, خاکی کوردستان خەراب
مایەیی فیتنە و فەساد و ماجەرا بوو ئاسمان (سالم, ٢٠١٥, ٥٢٠)

ئەو بارودۆخە تازەیە به جۆرێک بووە که میرنشینەکه پڕ له ئاژاوەیە و خاکی کوردستان وێران بووە و بێ بەختییەکەیان بووەتە هۆی فیتنە و ماڵوێرانی.

ئەو سەردەمەی عەبدوڵڵا پاشا دەسەڵاتداری سلێمانی بوو, ناوبراو تەنیا به ڕووکەش دەسەڵاتدار بوو, هەموو کاروبارێک هەر ژێر دەستی تورکەکان بووە, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کوردی پێی دەڵێت, که لەسەر ڕێچکەی میرەکانی پێشتر فەرمانڕەوایی بکات:

حاكمی چا بە, طەریقی عەدلداری پێش گرە
چونكە حوكمت ڕادەبووریٚ حەیفە زۆرداری مەكە

(كوردی, ٢٠١٠, ٣٣)

شاعیر ئەوە دەردەخات میرەكانی پێش ئەو, میری دادپەروەر بوون و پێویستە ئەویش وەک ئەوان بێت, دیارە فەرمانڕەواییكردنی ناوبراو دوور بووە لە دادپەروەری, بۆیە شاعیر ئەوەی بە بیر هێناوەتەوە, كە ستەمكار نەبێت و لەبارەی دەسەڵاتەكەیەوە گلەیی لیٚ دەكات:

حاكمی نابیٚ بە دادی بێكەساندا ڕابگەی؟
داوی دڵ دەپسیٚ, والی شاد, لەگەڵ حاشا دەكەی

(كوردی, ٢٠١٠, ٢٧٠)

شاعیر داوا دەكات بە فریای بێكەسان ڕابگات, لە كاتێكدا كە دەسەڵاتەكەی والیی خۆشحاڵ دەكات و حاشا لەوانی دەكەیت. كوردی لەو گلەییە بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

تۆ كە سوڵتانی جیهان و پادیشاهی عالەمی
دادی مەظلوومان بپرسە, حەیفە بێدادی مەكە

(كوردی, ٢٠١٠, ١٥)

ئەمەش هەر دیسان نادادیی فەرمانڕەوایی ئەو سەردەمە نیشان دەدات.

٩_ لابردنی عەبدوڵڵا پاشا و ئاوارەبوونی بابانەكان: دوای ماوەیەک لە فەرمانڕەوایی پاشا, بەڵام لە ساڵی ((١٨٤٩ نامیق پاشا والیی بەغدا, عەبدوڵڵا پاشای بانگ كرد بۆ بەغدا, لەویٚ گلی دایەوە, ئیسماعیل پاشای دانا بە قائیمقامی سلێمانی)) (ئەمین, ١٩٩٨, ٢٠٠). ئەو دەسەڵاتە ڕووكەشە لە سەردەمی عەبدوڵڵا پاشا هەبوو, ئەویش نەما و ڕاستەوخۆ سلێمانی لە لایەن توركەكانەوە بەڕێوە دەبرا. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشای برای و كەسانی دیكە سەر بە میرنشینی بابان لە سلێمانی دوور خرانەوە (بابان, ٢٠١٢, ١٠٠).

ئەو بارودۆخە سەرنجی شاعیرانی ڕاكێشاوە و بە شیعر هەڵویستی خۆیان دەربڕیوە. یەكێک لەوانە سالمە, بۆیە دەڵێت:

لەو ساوە حاكمی بە ستەم دەربەدەر كرا
نەیدیوە كەس لە چیهرەیی كەس جەوهەری هونەر

(سالم, ٢٠١٥, ٣٣٣)

شاعیر ئاماژە بەوە دەدات لەو كاتەی فەرمانڕەوایی بابان دەربەدەر كران, هێز و توانا بە ڕووی هیچ كەسەوە دیار نەماوە. سالم بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

جوز گاهی ئاە و گریە لە ئەییامی ڕۆمییا
نەمدیوە وا ببیٚ لە فەرەحدا لەبیٚ بەشەر (سالم, ٢٠١٥, ٣٣٤)

لەو ڕۆژگارەی کە تورکەکان دەسەڵاتیان گرتووە دەست مەگەر بۆ هاوار و گریان نەبێت, دەنا کەس بۆ خۆشی و پێکەنین دەمی ناکاتەوە.

ئەو بارودۆخە تازەیە بووە هۆی ئاوارەیی میران و شاعیران و تەنانەت خەڵکی ئاسایی میرنشینەکە, بۆیە کوردی دەڵێت:

لە ئەستانەی غەریبی و بێ کەسیدا

کە بێ ئاستانەیی سەرباری من بوو (کوردی, ٢٠١٠, ٤٤٢)

شاعیر لەو دێڕەدا ئاماژەدان بە ئاوارەیی و نامۆیی ئەحمەد پاشا لە ئەستەنبوڵی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی.

هەر لەبارەی ئەو بارودۆخەوە کوردی دەڵێت:

ڕووو لە قیبلەی مصطفەفایە دڵ بەرەو ئەستانەیە

ئاستانەی ئەحمەد موختاری بابانی دەوێ (کوردی, ٢٠١٠, ٢٦٩)

ئەمەش دەرخەری ئاوارەبوونی ئەحمەد پاشایە و ئەوە نیشان دەدات, پاشای ناوبراو پەیوەندیی بە شاعیرانەوە هەیە.

ئەحمەد پاشا, کە لە ئەستەنبوڵ بووە, لەوێ دەسەڵاتدار و خاوەن پلەوپایە بووە و ((گەلێک لە پیاوە ناودارەکانی کورد کە لەوێ بوون ئاموشۆیان دەکرد و ستایشی پیاوەتی و یاریدەدانی خەڵک و ڕووخۆشییان بە شیعر هۆنیوەتەوە)) (بابان, ٢٠١٢, ١٠١_١٠٢). هەر لەبەر ئەوەش شێخ ڕەزا لە ستایشی ئەحمەد پاشادا دەڵێت:

یەعنی هەمنامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا

فەخری دین, کانیی حەیا, بەحری کەرەم کۆهی وەقار

(شێخ ڕەزا, ٢٠١٠, ٥٧)

لێرەدا شاعیر ئەحمەد پاشا بە دەریای بەخشش و چیای گەورەیی نیشان دەدات, کە لە ئەستەنبوڵیش بەخشش و مەزنیی خۆی هەبووە.

سالم بە هۆی ئەو بارودۆخەوە نالەبارەوە بۆ دەرەوەی نیشتمان سەری خۆی هەڵگرتووە و دەڵێت:

الوداع ئەی موڵکی بابان الوداع

الوداع ئەی جایی جانان الوداع

موستەعیدم بۆ بیلادی رافضی

الوداع ئەی ئەهلی ئیمان الوداع (سالم, ٢٠١٥, ٣٩٨)

ئەو بارودۆخە کە هاتبووە ئاراوە شاعیری ناچار کردووە بە نابەدڵی و خەمبارییەوە بەرەو ئێران بکەوێ ڕێ.

ئەو ڕۆژگارە تازەیەی بابان بوو بووە هۆی ئەوەی تەنانەت خەڵکی ئاسایی ڕوو بکەنە دەرەوەی بابان و لەوێش پەرێشان و سەرگەردان بن, بۆیە حاجی قادر دەڵێت:

له ڕۆما کەوتە بەرچاوم کەسێکی هائیم و حەیران

بە هەیئەت تێی گەییم کوردە بە شێوەی ئەهلی کوردستان

کە چوومە خدمەتی پرسیم برادەر خەڵکی کام جێگای؟

لە کام لا هاتووی؟ گریا گوتی بابان, گوتم: بابان؟

کەواتە ئەو کوردانەشی کە بە هۆی بارودۆخی تازەی بابانەوە ئاوارەی دەرەوەی نیشتمان بوون زۆر دڵتەنگ و خەمبارن.

١٠_ موژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵلا پاشا: پاش ئەوەی عەبدوڵلا پاشا لە فەرمانڕەوایی لا دەبرێت و بۆ ئەستەنبوڵ دوور دەخرێتەوە. عەبدوڵلا پاشا ((لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕی (قرم)دا لەنێوان ڕووسیا و دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٨٥٤)دا, ڕێگەی پێدەدرێت کە بگەڕێتەوە بەغدا, تا بێتەوە کوردستان و بەناوی جیهادەوە لەشکر کۆ بکاتەوە و بۆ پاراستنی سنوورەکانی عوسمانی, نەبادا ئێران کەڵک لەم هەلە وەربگرێت و پەلاماری خاکی دەوڵەتی عوسمانی بدات)) (ئەمین, ١٩٩٨, ٢٢). لەو کاتەدا دەنگۆی ئەوە بڵاو دەبێتەوە عەبدوڵلا پاشا لە ئەستەنبوڵ دەگەڕێتەوە و دەبێتەوە دەسەلاتداری سلێمانی, بەڵام والیی بەغدا ڕەشید پاشای گوێزلگلی (چاویلکە لە چاو) لای خۆی دەیهێڵێتەوە و لە بەغدا گلی دەداتەوە, بۆ ئەمەش دوو بیانووی هەبوو:

یەکەم: گەڕاندنەوەی میرێکی بابان بۆ ناوچەکە ئەوە دەگەیەنێت دەسەلاتی تورک لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکە سەرکەوتوو نەبووە.

دووەم: ئەمە ببێتە هاندەرێک بۆ ئەوەی گەورەکانی کورد ئەم هەلە بقۆزنەوە و لە دەوڵەت هەڵبگەڕێنەوە (ئەمین, ١٩٩٨, ٢١١).

سالم ئاگاداری ئەو دەنگۆیە بووە و بە شیعرێک باس لە هەواڵی هاتنەوەی عەبدوڵلا پاشا دەکات و دەڵێت:

پێی وتم شەو لە کونجی میحنەتا, واضیح, سرووش:

وا چراغی دوودمانی ئەهلی بابان هاتەوە (سالم, ٢٠١٥, ٨٣٣)

شاعیر ئاماژە بەوە دەدات دوێنێ شەو سرووشیان پێداوە, کە چرای بنەماڵەی بابان هاتەوە تا تاریکیی دەسەلاتی تورکەکان بڕەوێنێتەوە, ئەو چرایەش لە ئەستەنبوڵەوە دێتەوە:

بەرق وەش بۆ موڵکی مەورووثی لە قوسطەنطینەوە

حاکمی مەنفی بە ئەمری صەدر و سوڵطان هاتەوە

(سالم, ٢٠١٥, ٨٣٤)

سالم دڵنیا نییە لەو دەنگۆیەی بیستوویەتی بۆیە دەڵێت:

من بە شەک دەموت: نەجاتی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم؟

دڵ وتی: سالم یەقینت بێ, بە قورئان هاتەوە

ئەهلی دانش, حاتەمی بەخشش بە ئەبجەد کەن حیساب

با نەڵێن: کانی کەرەم کەی بوو بە بابان هاتەوە؟!

(سالم, ٢٠١٥, ٨٤١)

شاعیر بە گومانەوە لە گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا دەدوێت, هەرچەندە لە لایەن دڵییەوە دڵنیایی وەرگرتووە. کاتی بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگۆیە لەو شیعرەدا دیاری کراوە, بەوەی بەپێی لێکدانەوە و کۆکردنەوەی پیتە ئەبجەدییەکان دەکاتە ساڵی ١٢٧٠ی کۆچی ئەویش بەرانبەر بە ساڵی ١٨٥٤ی زایینی. لەو سەروبەندەدا والیی بەغدا عەبدوڵڵا پاشا بۆ ئەستەنبوڵ دەنێرێتەوە, بەمە ناوبراو نابێتەوە دەسەڵاتداری سلێمانی و ئەو مۆژدەیەی شاعیر نایەتە دی.

ئەنجام:

١_ بارودۆخی میرنشینی بابان کاریگەریی ڕاستەوخۆی بەسەر شاعیرانی ئەو ڕۆژگارەوە هەبووە, بەشێکی زۆریان هاوسەردەمی ڕووداوەکان بوون و لەو ڕۆژگارەدا ژیاون.

٢_ شاعیران ستایشی کارە باشەکانی میرەکانیان کردووە و ڕەخنەیان لە ناکۆکی و دووبەرەکیی نێوانیان گرتووە و ناڕەزاییان دەربڕیوە.

٣_ ئەو دەقانەی بەردەستن باسی بارودۆخی میرنشینی بابان دەکەن لە سەردەمی میرەکانی بنەماڵەی پێنجەمی بابان.

٤_ عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە ئەدەبی میللی و شیعری بەرزی شاعیران باسی کراوە.

٥_ جگە لە باسکردنی میرەکان, ڕووداوە گرنگەکانی میرنشینەکەش لە دەقەکان ئاماژەیان پێ دراوە.

٦_ ڕووخاندنی میرنشین بارودۆخێکی سەخت و ناخۆشی بۆ شاعیران هێناوەتەوە کایەوە و بە شیعر گوزارشتیان لە ناڕەزاییبوونی خۆیان کردووە.

٧_ بەشێک لە شاعیران بە حیسابی کۆکردنەوەی پیتە ئەبجەدییەکان ساڵی هەندێک لە ڕووداوەکانی نێو میرنشینیان بۆ تۆمار کردووین, لەوانە: دەست بەسەرداگرتنی بەغدا لە لایەن عەبدولڕەحمان پاشا, مردنی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا, مۆژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا...هتد.

سەرچاوەکان:

الوائلي, عبد ربه سكران ابراهيم (٢٠١٢)، تاريخ الامارة البابانية الكردية دار الثقافة والنشر الكردية, بغداد

ئەمین, زیاد محەمەد (٢٠٠٦)، دیوانی بەردەشانی, چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە, هەولێر

ئەمین, نەوشیروان مستەفا, میرایەتی بابان لەنێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا, چاپی دووەم, چاپەمەنیی خاک
بابان, جمال, اصول اسماء المدن والمواقع العراقیة, الجزء الاول, مطبعة المجمع العلمي, بغداد
بابان, جەمال (٢٠١٢) سلێمانی شارە گەشاوەکەم, بەرگی یەکەم و دووەم, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر
بابان, جەمال (٢٠١٨), بابان لە مێژوودا و گەورە پیاوانی بابان, چاپخانەی ئەندێشە, سلێمانی
بابانزادە, کامەران جەمال (٢٠١٢), دامەزراندنی چەند میرنشینێکی کورد لە هەردوو سەدەی (٨ و ٩ک_ ١٤ و ١٥ز دا), چاپخانەی حاجی هاشم, هەولێر
بەدلیسی, میر شەرەف خان(٢٠٠٦), شەرەفنامە, و: هەژار, چاپی سێیەم, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر
بەسری, میر(٢٠٠٢), ناودارانی کورد, و: عەبدولخالق عەلائەدین, دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم, سلێمانی
حسين, سعدى عثمان (٢٠٠٠), إمارة بابان في النصف الأول من القرن الثامن العشر, مطبعة جامعة صلاح الدين, أربيل
حەمە باقی, محەمەد (٢٠٠٢), میرنشینی ئەردەڵان, بابان, سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا, چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە. هەولێر
حەمە بۆر, محەمەد مستەفا (٢٠١٠), دیوانی کوردی, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر
حوزنی, حوسێن (٢٠١١), سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی, بەرگی یەکەم, چاپی دووەم, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر
خەزنەدار, عەلی (٢٠١٤), میرنشینی بابان, چاپی دووەم, چاپخانەی کاروخ
خەزنەدار, مارف (٢٠١٠), مێژووی ئەدەبی کوردی کوردی, بەرگی یەکەم, چاپی دووەم, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر
خەسرەو (١٩٥٧), قارەمانی میرنشینی بابان عبد الرحمن پاشا, هیوا, بەغدا
دەشتی, عوسمان (٢٠٢١), سالمی ساحێبقران_ باس و لێکۆڵینەوە, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر
ڕەسوول, عیزەددین مستەفا (١٩٨٠), شیعری کوردی_ بەرهەمی شاعیرانی, چاپخانەی الحوادث, بەغدا
ڕیچ, کلۆدیۆس جمیس (٢٠١٢), گەشتانەی ڕیچ بۆ کوردستان ١٨٢٠, و: محەمەد حەمە باقی, چاپی پێنجەم, چاپخانەی خانی, دهۆک

سەید قادر، شاهۆ عوسمان (٢٠٢١)، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی
ساڵح، ئاراس محەمەد (٢٠١٩)، سلێمانی لە شیعری شاعیرانی سەدەی نۆزەدا، چاپی دووەم، ناوەندی سارا، سلێمانی
شارەزا، کەریم مستەفا، سەردار حەمیران (٢٧٠٧)، دیوانی حاجی قادری کۆیی، سنە
عەبدوڵلا، ئیدریس(٢٠١٤)، ئەدەبی میللیی و فۆلکلۆریی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر
عەبدوڵلا، ئیدریس(٢٠١٤)، ئەدەبی میللیی و فۆلکلۆریی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر
عەبدوڵلا، حەیدەر (٢٠٢٢)، ئەدەب وەک مێژوو، هەولێر، هەولێر
عەبدولکەریم، مەلا عەبدولکەریمی مودەرریس، فاتیح (١٣٨٩)، دیوانی نالی، بڵاوکردنەوەی کوردستان، سنە
فیدا، محەمەد (١٩٨٧)، فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە، ئەمینداریێتیی گشتیی رۆشنبیری و لاوان، بەغدا
قەفتان، تۆفیق (١٩٦٩)، مێژووی حوکمدارانی بابان لە قەڵاچوالان، چاپخانەی سلمان الاعظمي، بەغدا
قەفتان، ساڵح (٢٠٠٩) سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی
قەفتان، کاوس (٢٠٠٦)، چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی بابان و سۆران و بۆتان، چاپی دووەم، ئوفسێتی ڕاز
محەمەد، ئاکۆ بورهان (٢٠٢٢)، مێژووی میرنشینە کوردییەکان لە چاخی نوێدا، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.
مستەفا، شوکور (٢٠١٠)، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر
مەلا کەریم، عەبدولکەریمی مودەرریس، فاتیح عەبدولکەریم محەمەد (٢٠١٥)، دیوانی سالم، سلێمانی
نازم بەگ، حسێن (٢٠١٢)، مێژووی میرایەتیی بابان، و: حسێن حەسەن کەریم، سدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی
یوسف، عبد الرقیب (٢٠٠٢)، قەڵاچوالان پایتەختی میرنشینی بابان، هەزارمێرد، هەولێر

الإنعكاس الأوضاع إمارة بابان في الادب الكوردي

الملخص:

هذا البحث الموسوم ب(الإنعكاس الأوضاع إمارة بابان في الادب الكوردي) يتكون من المقدمة وفصلين ونتائج البحث و قائمة المصادر.

حاول الباحث في المحور الأول للافصل الأول أن يظهر تأريخ الأسرة البابانية وتأسيس إمارتهم في كوردستان. الأسرة البابانية كانت أسرة عريقة حكمت كوردستان حوالي ثلاثة قرون تقريبا من خلال خمسة أسر المتتالية. ركز الباحث في المحور الثاني للافصل الأول عن اسباب إلغاء الامارة و قسمت الاسباب الى الاسباب الداخلية والخارجية.

في المحور الأول للافصل الثاني تسلطنا الضوء على كيفية الإنعكاس الأحداث والأشخاص التابعة إمارة بابان في الأدب الشعبي الكوردي. وفي المحور الثاني للافصل الثاني نبين الإنعكاس الأوضاع أمارة في الشعر الكوردي خلال ثلاثة قرون الماضية و نذكر نماذجية الشعرية لتوضيح الموضوع.

وفي اخر البحث نشيرنا ألى اهم نتائج البحث التي حصلنا علي خلال هذا البحث و بعد ذلك يأتي قائمة المصادر.

الكلمات الدالة: *إمارة بابان, الأدب الشعبي, الشعر, الأوضاع, الشخصية*

Abstract:

This research is tagged with (Reflection of the conditions of the Baban Emirate in Kurdish Literature) and it consists of an introduction, two chapters, research results and a list of sources.

In the first axis of the first chapter, the Researcher tried to show the history of the Baban's family and establishment of their emirate in Kurdistan. The Baban's family was an ancient that ruled Kurdistan for almost three centuries through five successive families. The researcher focused in the second axis of the chapter on the reasons for the abolition of the Emirate, and the reasons were divided into internal and external reasons.

In the first axis of the second chapter, we shed light on how the events and people of Baban Emirate are reflected in Kurdish folk literature. In the second axis of the second chapter, we show the reflection of the situation in Kurdish poetry during the past three centuries, and we mention the poetic models to clarify the subject.

At the end of the research, we refer to the most important research results that we obtained during this research, and after that comes the list of sources.

Keywords: *Baban Emirate, Popular Literature, Poetry, Personality, Accident.*